

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग चौथा

तात्पुरती शांतता

© Himani Savarkar,

Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

Internet Rights are with Swatantryaveer Savarkar
Rashtriya Smarak Trust, Dadar, Mumbai

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग चौथा

तात्पुरती शांतता

प्रकरण पहिले

विहंगावलोकन

तावनच्या युद्धप्रसंगाची मुख्य भूमिका उत्तर हिंदुस्थानातच असल्यामुळे त्या प्रदेशातील अद्भुत अुलाढालीचे वर्णन करण्यातच अितका वेळ ग्रंथाचा विस्तार करावा लागला. तथापि त्या प्रसंगाचे सविस्तर स्वरूप तर राहोच, परंतु साधारण नकाशा समजण्यासही अितर प्रांतांत त्याचे काय परिणाम घडले हे पाहणे अवश्य आहे. अेतदर्थ त्या रणस्फोटातील प्रचंड ज्वालाकल्लोळ आकाशात अंतर्धान पावत असता अितरत्र अुडालेल्या ठिणग्यांच्या चकमकीही अेकदा धावत्या दृष्टीने पाहून घेणे भाग आहे.

पंजाब प्रांतामध्ये दिल्लीचा वेढा झुंजत असताना अुडालेल्या गडबडीची हकीकत मागे जी दिली आहे ती नंतर अेकदोन प्रसंगविरहित साधारण स्वस्थताच नांदत होती. शीख लोकांव्यतिरिक्त अितर लोक कोणत्याच बाजूने न लढता मनातल्या मनात जळफळत होते नि बंडाला यश यावे असे अिच्छित होते. नि शीख लोक नि शीख संस्थाने अिंग्रजांच्या बाजूनेच लढत होती.

राजपुतान्यातील लोकसमुदायांची सहानुभूती पांड्यपक्षाकडेच होती हे अनेक प्रसंगी अुघड झालेले होते. जयपूर, जोधपूर, अुदयपूर वगैरे शहरी अिंग्रजांच्या वतीने लढणारी नेटिळ फौज असली तरी तिच्यावर सुरु होणाऱ्या शिव्याशापांच्या वर्षावावरून, बाजारात बंडवाल्यांच्या जयाची बातमी येताच सुरु होणाऱ्या जयजयकारावरून नि बंडवाल्यांचे मोड झालेले अैकताच व्यक्त होणाऱ्या संतापचिन्हांवरून ही लोकसमुदायाची सहानुभूती दर क्षणी नि शेवटपर्यंत सुव्यक्त होत होती. राजपुतान्यातील बहुतेक राजांनी तटस्थतेचे धोरण स्वीकारून कोणत्याच पक्षास जयापजयाचा स्थावर निकाल होअीतो प्रत्यक्ष मदत दिली नाही. जेव्हा त्यांतील काहीनी केवळ भागच पडले म्हणून अिंग्रजांकडे आपली सैन्य धाडली तेव्हा त्या सैन्यांनी आपल्या स्वतःच्या राजाच्या आज्ञेलाही धाब्यावर बसवून स्वदेशबंधूंवर फिरंग्याकरिता शस्त्र अुचलण्याचे साफ नाकारले!

विंध्याद्रीच्या अुत्तरेचे हे विहंगावलोकन करून आता त्याच्या दक्षिणेकडे दृष्टिपात फेकला असता प्रथमतः शिवाजीच्या मराठ्यांचे राष्ट्र कटाक्षमर्यादित येअू लागते. अुत्तरेकडे गेलेले त्यांचे देशबंधु कानपूर, काल्पी नि झांशी येथे रणसंग्रामाची पराकाष्ठा करीत असता, रायगडला कडेलोट झालेली त्यांची स्वराज्याची गादी ब्रह्मावर्तास रक्तकर्दमांतून पुन्हा प्रादुर्भवन पावत असता नि संताजी-धनाजीने तोललेला त्यांचा भगवा झेंडा पुन्हा फडकविण्याचा खटाटोप तात्या टोप्यांनी मांडला असता अुत्तरेकडे दिसून आलेल्या अभूतपूर्व समकालोत्थानाची, तडफेची नि करारीची अुठावणी महाराष्ट्राने महाराष्ट्र राज्यासाठी तत्कालीच नि तत्सम वेगानेच दक्षिणेकडे केली असती तर सर्व अिंग्लंड जरी लढावयास आले असते तरी महाराष्ट्राचे निशाण त्यांच्याच्याने वाकवले नसते! महाराष्ट्राचा भगवा झेंडा रणांगणात डोलताना पाहून ज्याच्या अंतकरणांत अभिमानाच्या लहरी अुसळत नाहीत असा मराठी बीजाचा अनैसर्गिक मराठा-वरून तो दाखवो वा न दाखवो असणे शक्य आहे काय? सत्तावन सालीही महाराष्ट्राच्या अंतकरणात वीरोचित चेतना निसर्गाने अुठविली-परंतु तिला धरसोडीच्या नि अनिश्चिततेच्या रोगाने शरीरातल्या शरीरातच गुदमरवून ठार केली. अुत्तरेकडे क्रांतिसंघटना चालली असता दक्षिणेकडेही तिचे दूत शहरा-शहरांतून नि संस्थाना-संस्थानांतून फिरत होते.

सातारचे रंगो बापूजी यांचे कानपूरच्या नानासाहेबांशी पत्रव्यवहार चालले होते. पुणे, सातारा, बेळगाव, धारवाड, मुंबई, हैद्राबाद, वगैरे ठिकाणच्या शिपायांच्या रेजिमेंटमध्ये शिरून ब्राह्मण, मौलवी नि अतरेकडील शिपायी क्रांतीचा भयंकर वणवा पेटवीत होते नि अतरे अठताच दक्षिणही अठणारच अठणार अशा म्हैसूरपासून विंध्याद्रीपर्यंत आणाभाकाही घेण्यात आल्या होत्या. परंतु 'अठवायाचे' हे जरी दक्षिण विसरली नाही तरी 'अतरे अठताच' अवेढे मात्र ती विसरली! अतरेकडे बंडाची अठवणी जशी विद्युत्वेगाने अकल्पनीय समुत्थानाने झाली तशीच तेव्हाच मारू वा मरू या निश्चयाने अठण्याचे अवेजी दक्षिण वाट पाहत बसली की अतरेकडे कसा रंग भरतो ते थोडा वेळ पाहून मग अठू. क्रांतिसारख्या जीवनमरणाच्या अशा भव्य कार्यात दोहो बाजूस कोणता ना कोणता तरी तोटा असतोच. तडकाफडकी केली तरी अेक तोटा असतो, शांततेने केले तरी अेक तोटा असतो. अशा दुहेरी तोट्यांमध्ये कर्ते लोक तो तोटा निवडतात की ज्यात साहसाचा नि तज्जन्य अवसानाचा अतुर्कष होओील. क्रांत्या ह्या गणितातल्या बेरीज-वजाबाकीने चालत नसतात. त्या हृदयातील अवसानाच्या अतर्क्य बलाने विजय पावतात. मंदतेच्या थंडपणाने त्या थंड पडतात- गतीच्या अुष्णतेने त्या अुष्ण राहतात. संघटना चालली असता शांतता असावी. गणित करावे, थंडपणाने कालनिश्चितता ठरवावी. परंतु अेकदा शीळ फुंकली गेली की मग जीव जावो अथवा राहो अशा मारामारीने भयंकर गर्दी अडवून द्यावी. तिथे तो धरसोड करील त्याचा जीव गेलाच. तिथे अठू का नको म्हणून म्हणेल तो कायमचा खाली कोसळलाच संघटनेत शांतता, परंतु क्रांतीत धाडस! संघटनेत गालिचावरही जपून पाय हलके हलके टाकणे परंतु क्रांतीच्या विस्तवाच्या मैदानात अेकही पाय न डळमळविता नीट तीरासारखे पुढे धुसणे! मग यश वा अययश येवो, मग जीवन वा मृत्यु येवो, रणधुमाळी करावी, भाअुगर्दी करावी, मारिता मारिता मरावे-कारण अेकदा नौबत झडली की क्रांतीत यश येण्याचा अतुर्कृष्ट संभव म्हटला म्हणजे यशाच्या बेफिकीरीतच असतो.

दक्षिण हे तत्त्व विसरली नि अतरे अठताच तत्क्षणीच न अठता हलके हलके नि चाचपडत अठू लागली. यशाच्या या फाजील काळजीने अययश कसे आले हे आता झटकन अवलोकन करू.

कोल्हापूर येथे असलेली २९ वी नि धारवाडची २८ वी ह्या रेजिमेंटमध्ये क्रांतीकारक पत्रव्यवहाराने नि दूत शिष्टाओीने बंड करून अठण्याचा विचार जेव्हा द्याटू लागला तेव्हा अतरेबरोबर अठण्याचे अवेजी ऑगस्ट तारीख १० ला सर्वांनी अठावे असे ठरविण्यात आले. परंतु कोल्हापूरकडे दाब ठेवण्याकरिता अंग्रजी सैन्य मध्यंतरीच गुप्तरूपाने धाडण्यात आले आहे ही बातमी तेथील शिपायांस तार ऑफिसातील अेका नेटिव्ह नौकराने झटकन कळविल्यामुळे तेथील शिपायी ता. ३१ जुलै रोजीच बंड करून अठले. अंग्रजी ऑफिसरांपैकी काहींना ठार करून तेथील खजिना ताब्यात घेअून नि नुकत्याच धाडलेल्या अंग्रजी लष्कराशी दोन हात करून ते शिपायी कोल्हापुराहून द्याटाकडे निघून गेले नि तेथे सावंतवाडीचा प्रमुख पुढारी रामजी शिरसाठ याचे हाताखाली अेकत्र होअून वाडीच्या रानात त्यांनी अंग्रजी सत्तेला अुपद्रव देण्यास आरंभ केला. कोल्हापूरला झालेल्या या अठवणीच्या चौकशीत हे अुघडकीस आले की पुण्यास असलेल्या वहाबी लोकांच्या मुख्य मौलवीने गुप्तदूत धाडून कोल्हापुरातील नि महाराष्ट्रातील बंडखोर पुढाऱ्यांशी संगनमत केलेले होते. ग्रँड जेकब यांची कोल्हापुरास रवानगी होताच त्याने तेथील राहिलेल्या नेटिव्ह शिपायांस निःशस्त्र केले नि त्यांच्यातील बंडखोर पुढाऱ्यांस गोळ्या घालून ठार मारण्यात आले.

परंतु हे शिपायी ज्या दिवशी अठले त्या दिवशीच कोल्हापूर काही अठले नव्हते. मध्यंतरी तेथील तरुण राजाकडे नानासाहेबांचे दूत प्रत्यक्ष येअून भेटून गेले नि त्याला लखनौच्या नवोत्थित सिंहासनावरून अेक अुत्तम तलवारही बक्षीस देण्यात आली. जमखंडी, सांगली वगैरे संस्थानांतूनही अठवाचे प्रयत्न करण्यात आले. कोल्हापूरच्या राजापेक्षा त्याचा धाकटा भाअू चिमासाहेब याच्या अंगात शिवाजीच्या रक्ताचे किंचित जास्त बीज अतरलेले असल्याने त्याने बिघडलेली घडी पुन्हा बसविण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हापूरच्या खाजगी सैन्यात अितर लढवय्यात फारच कसोशीने गुप्त तयारी चालविली. ता. १५ डिसेंबर १८५७ च्या पहाटे कोल्हापूर शहर पुन्हा अेकदा बंड करून अठले. शहरातील तोफा मोर्चारवर अुभारल्या गेल्या, दरवाजे बंद झाले नि जिकडेतिकडे स्वातंत्र्याची नौबद धडाडली. जेकबने आपल्या हाताखालील लोकांस सज्ज करून शहरातील अेका कच्च्या दरवाजाने जेव्हा प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हापासून तो अंग्रजी सैन्य राजवाड्यापाशी लगटेपर्यंत लढाओी चालू होती. पराजय होताच नेहमीच्या डावाप्रमाणे

छत्रपतीने सांगितले की फौजेने नि लोकांनी मला न जुमानता बंड अुभारले होते. बंडाचे पुढारी कोण हे कळण्यासाठी जेकबने वाटेल तितके प्रयत्न केले. परंतु जो कोणी धरला जाओ त्याने त्याच्या पलीकडे कधीही मागमूस लागू दिला नाही. अेका पुढ्याने तर त्याला पकडण्यात आल्यावर आपल्याजवळ असलेले आक्षेपार्ह पत्र अधिकाऱ्यांसमक्ष फाडून गिळून टाकले. दुसऱ्या अेकाला तोफेचे तोंडी बांधीत असता त्याने चुकून अेक नाव घेतले. ते अैकताच जवळ असलेल्या नेटिव्ह सरकारी नोकरांपैकी अेक नाहीसा झाला नि त्याने त्या पुढ्याला ही वर्दी दिली तेव्हा तो पुढारी फरारी झाला. चिमासाहेबाला त्याच्या विरुद्ध कोणताही पुरावा दिसत नव्हता तरी त्याला मात्र अेकटे गाठून हद्दपार करण्यात आले. अशा परस्पर विश्वासाने क्रांतिकारक कटवाले अेकमेकांशी बांधलेले असत. याच पद्धतीने कोणताही व्यत्यय किंवा घोटाळा निर्माण न होता निरनिराळ्या गटांना नि संघांना अेका मोठ्या संघटनेत कौशल्याने अेकत्रित करण्यात येत होते.^१

कोल्हापूरचे बंड होताच बेळगावालाही बंड होण्याचा रंग ता. १० ऑगस्टचे सुमारास दिसू लागला. परंतु शिपायांचा पुढारी ठाकोरसिंग नि शहरातील मुसलमान नि अितर नागरिक यांचा पुढारी अेक धाडसी मुनशी यास वेळीच पकडला गेल्यामुळे नि नवीन अिंग्रजी सैन्य ताबडतोब आल्यामुळे बेळगाव नि धारवाड येथे लवकरच शांतता झाली. वरील मुनशी हा सरकारी नौकरीत असून त्याच्या हातची कोल्हापूरचे शिपायांना नि पुण्याचे वहाबी बंडखोरांना गेलेली पत्रे पकडण्यात आल्यावरून त्यास तोफेच्या तोंडी देण्यात आले.

सातारला अिंग्रजांचा मुख्य डोळा रंगो बापूजीवर पहिल्यापासूनच होता. अितक्यात कोल्हापूरला क्रांती चेतना संचरवीत असता रंगो बापूजीच्या अेका मुलाला पकडण्यात आले. त्याला सातारच्या आणताच, बंडाच्या संशयाचे अधिकारी झालेल्या अितर लोकांना नि त्यास फाशी देण्यात आले. सातारच्या दोन्ही राजपुत्रांना हद्दपार करण्यात आले. ज्या गादीची सेवा करण्यात रंगो बापूजी अनवरत झटत होता तिची अशी दुर्दशा होताच तो देशभक्त सातारा सोडून ताबडतोब निघाला. त्याला पकडण्यासाठी मोठमोठाली बक्षिसे लावली असताही त्यांना भुलण्याअितका नीच देशद्रोही कोणी निघाला नाही. शत्रूच्या हाती न पडणाऱ्या रंगो बापूजीचे पुढे काय झाले हे अितिहासास अजून विदित झालेले नाही. रंगो बापूजीबरोबरच सातारचाही स्वतंत्रताही नष्ट झाली!

मुंबअी अिलाख्याचे गव्हर्नराचे जागी या वेळेस लॉर्ड अेलफिन्स्टन या कर्त्या पुरुषाची योजना झालेली होती. त्याने मुंबअी अिलाख्याचा ताण -जो थोडाबहुत पडला तो संभाळून वर राजपुतान्यातही आपले सैन्य धाडलेले होते. परंतु मुख्य मुंबअी शहरात जर बंड न होअू देण्यास कोणाची चलाखी कारण असेल तर ती फॉरेस्ट ह्या पोलिसांच्या मुख्य अधिकाऱ्याची होय. मुंबअीला खुशालचंदांची, देशद्रोह्यांची नि नेभळ्या सुखवस्तुंची भर सर्व हिंदुस्थानापेक्षा जास्त भरलेली असल्यामुळे बंडाची ज्योत पेटण्याअितकी ज्वालाग्राही अंतःकरणे फक्त काय त्या तेथे ठेवलेल्या शिपायांच्या रांगेतच होती नि म्हणून फॉरेस्टने या लोकांवर बारीक लक्ष ठेवलेले होते. मोहरमच्या सणात शिपायांत थोडी चलबिचल पाहताच त्याने जरी दाबून टाकले नाही तरी दिवाळीचे सणात अुठण्याचा बेत शिपायांच्या गुप्त सभात पुन्हा ठरू लागला. अुत्तरेप्रमाणे दक्षिणेत त्या वेळीच समकालोत्थान न करता अेकेकट्या अुठावण्या करण्यात अुत्तरेकडे जसे अपयश आले तसेच मुंबअीसही येअू लागले. फॉरेस्टने शिपायांच्या कटात गुप्त पोलीस धाडण्याचा वाटेल तितका प्रयत्न केला तरी तो त्यांच्या चणाक्षतेने नि अुत्कट सावधगिरीने मुळीच जेव्हा सफल होअीना तेव्हा खुद्द फॉरेस्टने ब्राह्मणाचे वगैरे पोशाख करून, त्यांच्या पंक्तीला बसून शेवटी अितकी बातमी मिळविली की शिपायांच्या गुप्त सभा गंगाप्रसाद नावाच्या मनुष्याच्या घरी भरत असतात. तिथे त्याने त्या गंगाप्रसादाला धाकदपटशा देअून प्रवेश केला नि

^१ १. But it is difficult to describe the wonderful secrecy with which the whole conspiracy was conducted and the forethought supplying the schemes and the caution with which each group of conspirators worked apart, concealing the connecting links, and instructing them with just sufficient information for the purpose in view, And all this was equalled only by fidelity with which they adhered to each other. Western India, by Sir George Le Grand jacob K.C.S.I.C.B.

शिपायांच्या सभा चालताना भिंतीच्या भोकातून सर्व प्रकार प्रत्यक्षतेने पाहिला. अितकेच नव्हे तर पुढे त्याने लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांना बरोबर आणले. जेव्हा अत्यंत राजनिष्ठ म्हणून वाटणारे प्रमुख नेटिव्ह अंमलदार तेथे अेकामागून अेक येअू लागले नि गुप्त रीतीने फिरंग्याला मारण्याचा खल करू लागले. तेव्हा भिंतीच्या भोकातून पाहणार चकित झालेले गोरे अधिकारी म्हणाले, "My God, my own men! Is it possible? अरे बापरे, हे तर आमचेच लोक! हे कसे शक्य असेल?" शिपायांचा अेकंदर बेत असा ठरलेला होता की, मुंबअीला बंड अुभारून पुण्याकडे चालून जावे. तेथे ते शहर ताब्यात घ्यावे नि श्री. नानासाहेब पेशव्यांच्या नावाची द्वाही फिरवून मराठ्यांचा झेंडा पुन्हा अुभारावा^२ परंतु हा बेत सिद्धिस जाण्यापूर्वीच फॉरेस्टने हे कारस्थान फोडले, बंडाच्या दोन पुढाऱ्यांना फासावर चढविले नि सहा प्रमुख नेटिव्ह लष्करी लोकांस हद्दपार केले. अशा रीतीने १८५७ च्या ऑक्टोबरातच बंडाचा मुळातच बीमोड झाला!^३

नागपूर नि जबलपूर येथेही बंडाची धुमसणारी आग याच वेळेस तुडवून विझविण्यात आली. नागपूरला ता. १३ जून १८५७ रोजी अुठण्याचा बेत शिपाअी लोकांनी ठरविलेला होता. शहरातील नागरिकांपैकी क्रांतिकारक कटात असलेल्या लोकांनी १३ तारखेला रात्री तीन दारूची जळती विमाने आकाशात अुडवावी नि हे सूचक चिन्ह दिसताच शिपायांनी अुठावे असा बेत ठरला. परंतु मद्रासहून आणलेल्या नेटिव्ह फौजेने नागपूर नि जबलपूर येथील बंडवाल्यांना ठिकच्या ठिकाणीच हतबल करून सोडले. त्या समयी त्या प्रांतात ह्या मद्रासच्या नेटिव्हशिवाय सरकारपाशी अेकही युरोपियन अिथे धाडता येणार नव्हता! जबलपुरास गोंड जातीचा राजा शंकरसिंह नि त्याचा पुत्र हे क्रांतीची आग सर्वत्र पेटवीत असताना अिंग्लिशांच्या हाती पडले, त्यांच्या बाडाची जेव्हा झडती झाली तेव्हा राजा शंकरशहाची रोजची प्रातःस्मरणाची अेक श्लोक पंक्ती त्याच्याच हस्ताक्षरात अुतरलेली सापडली. त्याच्या अिंग्रजी भाषांतरावरून पुढील श्लोक अुदाहरणार्थ दिलेले आहेत. श्री. कालिकेच्या चंडस्वरूपाचे वर्णन करीत राजा शंकरशहा म्हणतो,

साधुछळ दुष्कृती। दुष्ट नाशाप्रती।

धाव गे संप्रती। चंडिके कालिके।।१।।

शत्रु विध्वंसना। धर्म संस्थापना।

बाल संगोपना। येअि गे मातृके।।२।।

आंगल रिपु मातले। भूतल त्रासले।

रक्त पी अघोरे। शत्रु संहारके।।३।।

राजा शंकरशहाने ५२ व्या रेजिमेंटला वश करण्याचा प्रयत्नही केलेला होता नि म्हणूनच त्या रेजिमेंटला धोका दाखविण्याकरिताच त्या राजाला नि त्याच्या पुढाऱ्यांना तोफेच्या तोंडी १८ सप्टेंबर १८५७ रोजी देण्यात आले. ही बातमी अैकताच दबण्याचे अैवजी चवताळून गेलेली ती ५२ वी नेटिव्ह रेजिमेंट बंड करून अुठली नि रणाकडे चालती झाली नि तिने मॅक ग्रेगर याला ठार मारले.

तिकडे धार संस्थानाने नि दिल्लीचा राजपुत्र प्रथित वीर फेरोजशाह ह्याने महिदपूर नि गोराअिया अिथे केलेल्या अुग्र संग्रामाची वर्णने विस्तारभयास्तव देता येत नाहीत.

परंतु वरील सर्व ठिकाणापेक्षा अिंग्लिश सत्तेचे मर्मस्थान हैद्राबादच्या निझामाचे हातात होते. त्या गादीवर १८५७ चे मेमध्ये नवीन निझाम अफझुल अुल अुद्दौला हा बसला होता नि त्याच्या दिवाणगिरीचे काम सर सालरजंग नावाच्या पुरुषाचे हाती होते. या सर सालरजंगच्या अेका शब्दावर सर्व दक्षिण तोललेली होती. जर हैद्राबादचा निजाम बंडास मिळाला असता तर सर्व दक्षिण अेका व्यक्तीसारखी अुसळून अुठती नि अुत्तरेच्या ताणानेच फाटत आलेली अिंग्रजी सत्तेच्या आयुष्याची अेकेरी दोरी या दक्षिणेच्या लहानशा हिसक्यासरशीही तुटून पार होती! सालरजंगास अिंग्लिशांविरुद्ध जाण्याची कल्पना कोणी सुचविली होती असेही नव्हे. धर्माभिमानाने, स्वदेशाभिमानाने, स्वातंत्र्याभिमानाने ही कल्पना न सुचण्याअितका जरी तो राजनिष्ठ होता असे गृहित धरले तरी खुद्द त्याच्या संस्थानातील प्रजेने त्याला अेकसारखे तिचे नेट लावलेले होते. परंतु सालरजंग काही केल्या चळवळ करीना. तेव्हा

^२ 'Forrest's' Real Danger in India.

हैद्राबादने ता. १२ जूनचे सकाळी आपण होऊनच पहिली दंगल अडविली. त्या दिवशी मोठमोठाल्या मौलवींनी सहा केलेल्या जाहिरनाम्यांचे नि हस्तपत्रकांचे ढीग हैद्राबादेत पडलेले होते. फिरंग्यांना स्वदेशातून हुसकून घायच्या कडक शपथा जनसमूहास घातल्या जात होत्या. मशिदीतून मुसलमानांच्या टोलेजंग सभा भरल्या नि ह्या क्रांतियुद्धाचे अत्यंत जालीम अपुदेश अघडपणे देण्यात आले. तरी सालरजंग हलेना. अितकेच नव्हे तर त्याने शहरातील काही पुढाऱ्यांस पकडून अंग्रजांचे हवाली करून दिले! तेव्हा १७ जुलै रोजी संध्याकाळी ५ वाजण्याचे सुमारास हैद्राबादेस प्रत्यक्ष बंडासच लोकांनी आरंभ केला. शहरातील चारपाचशे लोकांनी नि निजामाचे लष्करातील रोहिल्या शिपायांनी हिरवी निशाणे अुभारली नि 'दीन दीन' म्हणत ब्रिटिश रेसिडेन्सीवर हल्ला चढविला. अशा स्थितीत आपल्यास प्रत्यक्ष मिळणे नसेल तर अितर संस्थानिकांप्रमाणे सालरजंग आतून तरी मिळेल, निदान आपल्या विरुद्ध तरी जाणार नाही अशी हैद्राबादेला फार खात्री होती. परंतु सालरजंगने त्यांची पूर्ण निराशा केली. तो त्यांना न मिळता मुग्ध बसला नाही, अितकेच नव्हे तर अंग्लिशांना प्रत्यक्षपणे जाऊन मिळाला नि आपल्याच सैन्यावर हल्ला करून त्यांना हुसकून देऊ लागला. त्या गर्दीत बंडवाल्यांचा पुढारी तोराबाझखान हा ठार झाला नि मौलवी अल्लाअुद्दीन हा शत्रूचे हाती सापडला. लवकरच त्याला अंदमान बेटात धाडून देण्यात आले नि तेथेच हैद्राबादेचे क्रांतिप्रयत्न विफलतेत वितळून गेले. अंग्लिश ग्रंथकार प्रांजलपणे म्हणतात, "For three months the fate of India was in the hands of Nizam Afzul Uddaulah and Salarjung. Their wise policy proved that they preferred the certain position of a protected state to the doubtful chances of a resuscitation of the Delhi monarchy under the auspices of revolted sepoys." नि ह्या अस्पृहणीय कारस्थानीपणाबद्दलच सालरजंगची किर्ती अितिहासात नांदत आहे.

निजामाने जरी दक्षिणेतील क्रांतीचा अशा नाश केला तरी त्याच्याच राज्यानजीक राहणाऱ्या झोरापूर संस्थानच्या तरुण हिंदु राजाने मात्र आपले सर्वस्व स्वातंत्र्यसमरात वेचण्याचा निश्चय केला नि त्याप्रमाणे त्याने अरब, रोहिले, पठाण नि डोंगरी लोक ह्यांचे अेक जंगी सैन्य अुभारले. त्याचवेळी त्याच्याकडे नानांचे दूत आले नि पेशव्यांच्या नावाने त्यांना अुठाव करण्यास प्रवृत्त केले. रायचूर नि अर्काट येथून काही ब्राह्मण नि मौलवी येथून त्याला प्रोत्साहन देते झाले. अितकेच नाही तर अंग्रजांविरुद्ध अुठाव करण्याची त्याजकडून जेव्हा हयगय होअू लागली नि विलंब होअू लागला त्या वेळेस त्याचीच प्रजा त्याला भित्रा भागूबाअी म्हणून हिणवूही लागली. तेव्हा त्याने पेशव्यांच्या नावाने अंग्रजांविरुद्ध बंड पुकारले. परंतु निजाम नि अंग्रज ह्यांच्या द्विगुणित शक्तीपुढे त्या अेकट्याचा अर्थातच फार वेळ टिकाव लागला नाही. सन १८५८ चे फेब्रुवारीस पराभव होअून तो हैद्राबादला निघून गेला नि तिथे बाजारात हिंडत असता सालरजंगाने त्याला पकडून अंग्रजांच्या हवाली केले. त्या राजाला लहानपणी मेडोज टेलर ह्याचा फार लळा असे. अेतदर्थ त्याच्यापासून गुप्त कटाची बिंगे बाहेर काढण्याकरिता मेडोज टेलरला धाडण्यात आले. मेडोज टेलरला पाहताच त्या तरुण राजाने 'अप्पा' म्हणून त्याला मिठी मारली. परंतु जेव्हा गुप्त कटाची हकीकत तो विचारू लागला तेव्हा He drew himself up very proudly and replied haughtily:- नाही, अप्पा, मी ते सांगणार नाही! रेसिडेंटाला भेटण्यास यावे म्हणून म्हणता पण तेही मला करता येत नाही. त्याला आशा असेल की मी त्याजपाशी आयुष्याची भिक्षा मागेन. परंतु, अप्पा, मी भ्याडासारखा भिकेवर जगू अिच्छित नाही किंवा माझ्या देशबंधूंची नावेही मी फोडणार नाही!" मेडोज टेलर पुन्हा अेके दिवशी त्याचेकडे गेला नि त्या मरणाची प्रतिक्षा करणाऱ्या तरुण राजाला जिवाची आशा दाखवून हकीकत सांगण्यास सुचवू लागला. तेव्हा राजा म्हणाला, 'मी सर्व हकीकत सांगेन. परंतु जर ते मला ज्यांनी युद्दाला प्रवृत्त केले त्यांची नावे विचारतील तर मात्र मी अक्षरही बोलणार नाही! काय? मी, मरणाच्या तोंडात अुडी टाकण्यास सजलेल्या मी, माझ्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या माझ्या देशबंधूंचा विश्वासघात करू? छे, छे! तोफेचे तोंड, फांशीचा खांब, अंदमानची हवा-यांत मजकडून विश्वासघात करविण्याचे सामर्थ्य नाही!" मेडीज टेलर म्हणाला, "तुला मरण निश्चितच आहे" -राजा म्हणाला "अप्पा, मला फाशीवर देअू नका. मी काही चोर नाही. मला तोफेच्या तोंडी घा. पहा अप्पा मी तोफेच्या तोंडाशी अचल अुभा राहीन! बिलकूल डगमगणार नाही!"

या सतेज राजतरुणाला मेडोज टेलरच्या शिफारशीने प्रथम मरणाची शिक्षा झालेली असूनही पुढे ती कमी करून ६ वर्षे हद्दपारीची शिक्षा देण्यात आली. ही बातमी अँकल्यानंतर लवकरच राजाने जवळच्या अेका अिंग्रजी पहाकऱ्यांचे पिस्तूल अुचलले नि आपल्यावर गोळी झाडून त्याने आत्महत्या करून घेतली. तो मागेच म्हणाला होता, “हद्दपारीपेक्षा मला मरण रुचते. तुरुंग नि हद्दपारी? माझ्या प्रजेतील अत्यंत कनिष्ठ डोंगरीदेखील तुरुंगात जिवंत राहणार नाही. तर मग मी राहणार? मी तर राजा आहे!”^३

झोरापूरच्या राजाचा असा पराभव होअीतोपर्यंत ‘अुठू का नको अशी वाट पाहत स्वस्थ असलेल्या नरगुंद संस्थानच्या अधिपतीने आता बंड करण्यास कंबर बांधली! भास्करराव बाबासाहेब हे विद्येचे फार चाहते असत. त्यांनी पुस्तके ठिकठिकाणाहून आणवून अेक विस्तृत पुस्तकालय तयार केलेले होते. त्यांचा स्वभाव फारच दयाळू असे. त्यांची रूपवती नि तरुण भार्या ही तर तेजामध्ये रूपाअितकीच संपन्न होती. दत्तकाचा अधिकार नाकारल्यामुळे ह्या अुभय दांपत्याने अिंग्लिशांविरुद्ध शस्त्र धरण्याची घोर प्रतिज्ञा केली नि दक्षिणेत क्रांतीचे कटात ते सामील झाले. परंतु वेळीच अुठावणी न करता आता ता. २५ मे १८५८ रोजी त्यांनी प्रसिद्धपणे लढाअीची द्वाही फिरविली नि ब्रिटिशांवर तरवार अुपसली. या स्फूर्तीला बहुतेक तेज त्या राणीचेच होते. त्यांच्यावर मॅन्सन नावाचा अिंग्रजी अंमलदार येत असल्याचे कळताच बाबासाहेब काही निवडक लोकानिशी त्यांच्यावर चालून गेले नि तो रात्री अेका रानात निजलेला असताना छापा घालून त्याला ठार मारून, त्याचे शरीर तेथील पेटलेल्या अग्नीत फेकून देअून नि त्याचे शिर छटून घेअून ते नरगुंदला परत आले. दुसरे दिवशी नरगुंद शहरावर ते अिंग्रजी मुंडके लटकत ठेवलेले होते. मध्यंतरी बाबासाहेबांचा सावत्र भाअू अिंग्रजांना जाअून मिळाला नि थोडेच दिवसांत अिंग्रजांच्या सैन्याशी झटापट होअून बाबासाहेबांचा पूर्ण पराजय झाला नि ते वेष पालटून निघून गेले. परंतु त्यांना लवकरच धरून आणून अिंग्रजांनी ता. १२ जूनला फाशीवर चढविले. त्यांची ती तरुण, सुंदर नि साहसी राणी शत्रूपासून होणारी विटंबना टाळण्याकरिता आपल्या वृद्ध सासूसह मलप्रभेत अुडी टाकून आत्महत्या करती झाली!

याशिवाय कोमलदुर्गाचा भिमराव, सावंतवाडीचे अधिपती वगैरे बऱ्याच लोकांनी पेशव्यांच्या नावाने लहान लहान अुठावण्या केल्या. परंतु काल-चतुरतेच्या अभावाने, संघटनेच्या अपूर्णतेने नि विस्कळीत अेकेरी नि व्यक्तिशः अुठण्याचे दक्षिणेकडे अिंग्रजांना कोणताही महत्त्वाचा ताण न पडता त्यांना आपला सर्व जोर अुत्तरेकडे खर्चिता आला.

अशा रीतीने दक्षिणेचे विहंगावलोकन केल्यानंतर मौलवी अहंमदशाह यांच्या वीररसप्रचुर चरित्रकथेचे शेवटी समरांगणात तळपत सोडलेल्या त्या मानी अयोध्येचा शेवटचा निरोप घेण्यास आता त्वरेने तिकडेच गेले पाहिजे. मौलवी अहंमदशाहासारख्या परम तेजस्वी देशवीरांच्या आयुष्याप्रमाणेच त्यांचे मरणही अपूर्व चरित्रच असते. मारल्याने अितर लोक मरोत, परंतु ज्याच्या आत्म्याला देश-धर्म-प्रीतीने आग लागलेली आहे नि त्या आगीचे शांतीसाठी रणांगणात रक्त रक्त म्हणून थयथय नाचत पराक्रमाचे तांडव गाजवितात, अशा देशभक्तांची सुडाची अिच्छा अपुरी असता तो मरणाने कधीही मरत नाही. रणांगणात शिर छटले गेले तरी शूरांची कबंधेही समरात लढत राहतात असे जे वर्णन असते नि ती कबंधेही छटली तरी अमानुष देह धरून त्यांचे आत्मे आपल्या शत्रूस काळोखात पछाडीत असतात अशी जी समजूत आहे तिचा तात्त्विक अर्थ काही खोटा नाही. मौलवी अहमदशाह लढत होते तेव्हा लॉर्ड कॅनिंगने अेक जाहिरनामा प्रसिद्ध करून सर्व अयोध्येस जाहीर केलेले होते की, “जो आता शस्त्रे खाली ठेवील त्याच्या केसालाही धक्का लावण्यात येणार नाही नि त्याला मागील अपराधाची माफी केली जाअील; जो आम्हांस मदत करील त्याची अिमाने त्याला परत देण्यात येतील; आता अिंग्रजी शस्त्रांचा निःसंशय रीतीने जय झालेला असल्यामुळे यापुढेही जर अयोध्येतील लोक असेच हट्टाने लढू पाहतील तर त्यांना कडक शासन करण्यात येअील.” असा हा माफीचा जाहिरनामा लागल्याने

3

. I prefer death to transportation. prison and transportation? The meanest mountaineer of my subjects will not remain in gaol-what then of me, their King?

-Meadows Taylor's 'Story of My Life'

अयोध्येतील बरेच जमिनदार लोक शांत होतील असा अंग्रजांचा साधार समज होता. परंतु अितक्यात ता. ५ जून १८५८ रोजी त्या पोवेनच्या गलेलठ्ठ चांडाळाने तो फैजाबादचा मौलवी मारला अशी दुःखकारक वार्ता अयोध्येवर विद्युत्पातासारखी कोसळली!- आणि अश्रांत श्रमाने ती जरी दमलेली होती, अपजयाने जरी निरुत्साही झाली होती, माफीच्या लालचीने जरी शरणागतता तिला भुलवीत होती नि शत्रूच्या नि मित्रांच्या भयंकर आघाताने जरी विकलांग झालेली होती तरी ती अयोध्या अेखाद्या भुताटकीसारखी ही मृत्युवार्ता अैकताच 'सूड-सूड-सूड' करीत तत्क्षणी रक्तपातात अुसळली! मौलवीचे शिर त्याच्या अनुदार शत्रूने चावडीवर टांगले-पण मौलवीचे कबंध रणात लढू लागले, मौलवीचे मरण अंग्रजांशी झुंजु लागले. अपूर्त अिच्छेच्या पूर्ततेसाठी मौलवीचे भूत आपल्या अमानुष विक्राळतेने अंग्रजीसत्तेच्या नरड्यास जाअून बिलगले! अयोध्येतील नष्टप्राय होत आलेला रणोत्साह मौलवीच्या आयुष्यापेक्षा किंवा आयुष्याप्रमाणेच त्याच्या मरणानेही प्रदीप्त केला नि स्वपर बलाबलाचा, यशापयशाचा, जीवनमृत्युच्या विचाराला लाथ मारून ती मूर्तीमंत भूतबाधा अयोध्या रणाकडे अेकाअेकी अगदी आरंभीच्या तडफेने धावत चालली! पोवेनच्या चांडाळाचा सूड घेण्यासाठी निझाम अल्लीखान हा पिलिमिटपर्यंत चालून गेला; चार हजार लोकांसह वृद्ध खानबहादुर खान हे त्याच रणाकडे धावत आले; ५००० लोकांसह फरुकाबादचा पुढारी, ३००० लोकांसह विलायत शहा, ३००० लोकांसह नानासाहेब, अल्लीखान मेवाती नि त्याचे अनुयायी यांनी रोहिलखंडात अेकदम रणधुमाळी मांडली. पोवेनच्या राजाचे रक्त केव्हा पिअू असे वखवखलेले हे पांड्य वीरांचे पंजे आपल्यावर फिस्कारून येत आहेत हे पाहताच त्या नामर्द देशद्रोह्याच्या पापी अंगास थरकाप भरला, त्याचे संरक्षण करण्यासाठी अंग्रजांनी तिथे ताबडतोब सैन्य धाडले, त्यांचे हजारो लोक पोवेन भोवती नेहमी सशस्त्र अुभे राहू लागले. त्या भागाभोवती बंडवाल्यांच्या निकराच्या झटापटी अेकसारख्या सुरू झाल्या. अिकडे धाग्रा नदीच्या काठी चौकाघाट येथे बेगम नि तिच्या प्रीतितील सरदार मनूखान यांनी मुख्य केंद्र स्थापलेले होते. त्या शिवाय अनेक निरनिराळी लहान मोठी सैन्ये घेअून राजा रामबक्ष, बहुनाथसिंग, छंदाबक्षा गुलाबसिंग, भोपालसिंग, हनुमानसिंग वगैरे शूर जमिनदार अंग्रजांनी जिंकित आणलेल्या सर्व अयोध्येभर पुन्हा धांडगधिंगा घालीत धावत चालले. शिवाय मागे धार संस्थानच्या रणाकडे लढणारा दिल्लीचा शूर राजपुत्र फिरोजशाह अयोध्येतच लढत होता. मागे ज्याने रोयाला,

'पाडीन निश्चये मी कोण्या अेका महारथी आजी।

गातील जिला सत्कवि अैशी होअील सर्वथा आजी।।'

अशी घोर प्रतिज्ञा करून ती पूर्ण केली होती, ज्याच्या जुसासिंग नामे शूर पित्याची नि श्री. नानांची अत्यंत मैत्री होती, स्वदेशयुद्धार्थ ब्रह्मावर्ताकडे हॅवलॉकशी नानांबरोबर लढत असता ज्याचा पिता तो शूर जुसासिंग रणात पडलेला होता, ज्याने नानांचा आपल्या रोयाच्या किल्ल्यात आश्रय दिला नि फिरंगी त्या किल्ल्याशी आला असता ज्याने आपल्या पित्याच्या या क्षत्रिय ब्रीदाचे अनुकरण करून तो ज्या रणात पडला त्या देशरणाच्या विजयासाठी आपणही तरवार अुपसली, तो मानी पित्याचा मानी पुत्र राजा नरपत सिंग हाही अयोध्येत लढत निघाला! आणि या सर्वांहूनही बलाने, निश्चयाने, देशप्रीतीने नि रजपूतत्वाने आगळा असणारा राजा वेणीमाधव हाही आपला किल्ला सोडून, देशरणाचे कंकण बांधून धाडसाची कमाल करून थेट लखनौच्या कानपूर रस्त्यावर चालून आला! ज्यांची यशाची आशा सुटते नि नंतर जे फक्त मानासाठी नि कर्तव्यासाठी मरणाच्याच आशेने लढू निघतात त्यांच्या साहसाला पारावार कसा असणार? केवळ क्षात्रब्रीदाच्या रक्षणासाठी लढत असणाऱ्या ह्या वेणीमाधवने आता साहसाची कमाल केलेली होती. यशाचे किंचितही चिन्ह अुरलेले नसता आज तो अेकाअेकी लखनौवर चालून येत आहे-आला आहे नि त्याने त्या शहरात जाहिरनामे लावले आहेत की, येथील शहरवासीय स्वजनांनी बाहेर जावे. कारण फिरंग्यावर आमचा भयंकर हल्ला लवकरच चालू होअील! विजयाने, सबलत्वाने नि संघटनेने सशक्त असलेल्या फिरंग्यांनाही ह्या त्वरेने नि साहसाने चकित करून सोडले यात काय नवल आहे! मृतवत झालेली अयोध्या अेका निमिषार्थात पुन्हा अशी अुसळी मारून अुठली! लखनौवर हल्ला-जसा काही बंडाला वर्षापूर्वी आरंभ झालेला नसून आजच तो झालेला आहे!

रक्ताचे समुद्र अयोध्येच्या अंगातून सुकले नाहीत तोच ता. १३ जून १८५८ रोजी होप ग्रँट हा ससैन्य लखनौहून नजीकच असलेल्या नबाबजंग गावावर चालून गेला. तेथे लखनौवर चालून येअू पाहणारे परंतु विजयाशेचा

लवलेशही मनात नसणारे अभिमानी पांड्यवीर जमत होते. त्यांचेवर अेकाअेकी होप ग्रँट आपल्या गोऱ्या नि काळ्या फौजेसह तुटून पडला! अितर कोणतेही सैन्य तत्काळ फुटून जाणे अपरिहार्य होते. पण वीरहो थांबा, मौलवीला मरून ८ दिवस झाले नाहीत तर थांबा! ते थांबले नि त्यांनी आक्रमक पवित्रा घेण्यास आरंभ केला! शौर्याचा असा अुत्कर्ष फार तुरळक आढलेल. खुद्द त्याच्याशी नेहमी अुदारतेने वागणाऱ्या शत्रूच्याही हृदयात नैसर्गिक वीरप्रेम अुत्पन्न व्हावे असा अुत्कर्ष! आंगल वीर होप ग्रँट म्हणतो, “Still, their attacks were vigorous, if unsuccessful, and we had much ado to repel them, A large body of fine, daring Zamindari men brought two guns in the open and attacked us in the rear. I have seen many battles in India and many brave fellows fighting with a determination to conquer or die; but I never witnessed anything more magnificent than the conduct of these Zamindars. In the first instance they attacked Hodson’s horse, who would not face them and by their unsteadiness placed in great jeopardy two guns which had been attached to the regiment. I ordered up the 7th Hussars and the other four guns belonging to the battery to within a distance of five hundred yards from the enemy and opened a fire of grape which mowed them down with a terrible effect, like thistles before the scythe. Their chief a big fellow with a goitre on his neck, nothing daunted, caused two green standards to be placed close to their guns and used them as a rallying point. But our grape fire was so destructive that whenever they attempted to save their pieces, they were struck down. Two squadrons and more now came up to our side and forced the survivors to retire, waving the swords and spears at us and defiantly calling out to us to come on. Around the two guns alone there were one hundred and twenty five corpses! After three hours’ fighting, the day was ours”⁴

अशा निकराच्या झटापटी पूर्व अयोध्येत, मध्य अयोध्येत, अुत्तर अयोध्येत नि सर्व अयोध्येतच सुरू झाल्या. जो तो आपली तोड्याची बंदूक नि आपली गंजलेली समशेर अुपसून शेवटचा सामना करण्यास हट्टाची कमाल करू लागला. अंग्लशांचे पाठलाग, त्यांची जाळी नि त्या जाळ्यांचे नि त्या पाठलागांचे तुकडे करीत वाऱ्याप्रमाणे भराभर अितस्ततः अुग्र हट्टाने लढत फिरणारे रणवीर, त्यांच्या हकीकती देण्यास आता स्थलावकाश नाही अितके त्या अयोध्येने रणाचे भयंकर आकांडतांडव मांडले. ते फक्त शत्रूशीच नव्हे तर शत्रूच्या माफीला भुललेल्या राजा मानसिंग नि पोवेनचा चांडाळ असल्या देशद्रोह्यांशी-अशा दुहेरी लढाअीत! त्यांनी पोवेनवर हल्ले चढविले, त्यांनी लखनौकडे लांडगेतोड केली, त्यांनी सुलतानपूरला टक्कर दिली, त्यांनी देशद्रोही मानसिंगला किल्ल्यात कोंडून पाडला, त्यांनी अंग्रजी रस्ते अडविले, त्यांनी अंग्रजी ठाणी मारली, त्यातील प्रत्येकाने तरवार फिरवीत, घोड्यावर दौडत, रणात झुंजत, रक्ताचा पाअूस पाडीत, मरेतोपर्यंत लढाअी चालविली! जूनपासून आक्टोबरपर्यंत - आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंत अयोध्या लढली. आता मात्र पूर्व पश्चिम, दक्षिण अुत्तर अशा सर्व दिशांनी अेक समयावच्छेदेकरून निरनिराळी अनेक ब्रिटिश सैन्ये त्यांच्यावर सोडण्यात आली की त्या योगाने अेका प्रदेशातून हुसकावताच दुसऱ्या प्रदेशाला जाता येअू नये. अशा अनंत भिन्न सैन्यांशीही त्या कृतनिश्चयी, जिवावर अुदार झालेल्या वीरांनी लढत लढत चालावे असा आक्टोबरात बेत केला! वेणीमाधवाच्या शंकरपुराला तिन्ही बाजूंनी वेढा पडला. जवळ सैन्य नाही, शत्रु बलवत्तर - तरी वेणी माधव शस्त्र ठेवीना. तेव्हा अंग्लशांच्या खुद्द कमांडर-अिन-चीफने त्याला निरोप धाडला की, ‘जीत तुझ्या पक्षाला विजयाची आशा नाही अशा या लढाअीत अुगीच हट्टाने लढणे सोडून देशील तर तुला माफी मिळेल

नि फायदाही मिळेल! वेणी माधवने अुत्तर धाडले, “किल्ल्याचे संरक्षण अितःपर अशक्य असल्याने तो मी सोडून देणार आहे. परंतु मी मात्र तुम्हांस शरण येणार नाही. कारण ह्या देहावर सत्ता माझी नसून माझ्या राजाची आहे!” किल्ला शरण येतील, पण वेणी माधव येणार नाही. कारण त्याचा देह स्वराज्याचा काय तो दास आहे!^५

मध्यंतरी सन १८५८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात सुप्रसिद्ध असलेला राणीचा जाहिरनामा सर्व हिंदुस्थानभर जाहीरपणे प्रसिद्ध करण्यात आला आणि पुर्वी वर्तविलेल्या भविष्यवाणीप्रमाणे अेक शतकानंतर कंपनी सरकारची राजसत्ता हिंदुस्थानातून संपुष्टात आली नि त्याजागी राणीची राजसत्ता चालू झाली! ज्यांनी ज्यांनी अिंग्लिशांविरुद्ध बंडाची अुठावणी केली होती नि जे आपली शस्त्रे खाली ठेवून ब्रिटिशांना शरण येतील त्यांना सार्वत्रिक माफी देण्याचे आणि त्यांची मालमत्ताही जप्त करण्यात येणार नाही, असे जाहीर करण्यात आले.^६ अितकेच नाही तर त्यांच्या अपराधाची चौकशीही करण्यात येणार नाही. वारसासाठी दत्तक घेण्याचा राजामहाराजांचा अधिकार मान्य करण्यात आला. लोकांच्या धार्मिक अधिकारात नि समजुतीत निष्कारण ढवळाढवळ किंवा हस्तक्षेप सरकार करणार नाही असे खास वचन देण्यात आले नि ती वचने कसोशीने पाळण्यात येतील असेही जाहीर केले गेले.

राणी आपल्या जाहिरनाम्यात पुढे म्हणते, “सध्याच्या सन्माननीय अीस्ट अिंडिया कंपनीच्या मुलकी नि सैनिकी नोकरीत असलेल्या अधिकाऱ्यांना नि अितर सर्व नोकरांना आम्ही कायम करीत आहोत. अर्थात भावीकाळात जे कायदेकानून आमच्या मर्जीनुसार केले जातील ते त्यांना पाळावे लागतील.”

“आम्ही अशी घोषणा करतो की, हिंदुस्थानातील सर्व राजेरजवाड्यांशी नि संस्थानिकांशी अीस्ट अिंडिया कंपनीने केलेले करार आणि तहनामे आम्हाला पूर्णपणे मान्य असून ते आम्ही काटेकोरपणे पाळू. दुसऱ्या पक्षानेही ते

^५ Charles Ball says :- “After the proclamation, still the struggle in Oudh was wonderful, and all these bands of rebels were strengthened and encouraged to an inconceivable degree by the sympathy of their countrymen. They could march without commissariat, for the people would always feed them. They could leave their baggage without guard for the people would not attack it. They were always certain of their position and that of the British for the people brought them hourly information. And no design could be possibly kept from them while secret sympathisers stood round every mess-table and waited in amidst every tent in the British camp. No surprise could be effected but by a miracle, while rumour, communicated from mouth to mouth, outstripped even our cavalry.” Vol. II. page 572.

^६ राणीचे हे वचन नि अशा प्रकारची अन्य वचने अिंग्लिशांनी कशी पाळली हे हिंदुस्थानातील लोकांना पूर्णपणे माहीत झालेलेच आहे. निरनिराळ्या सावकारांकडून सरकारने घेतलेले लक्षावधी रुपयांचे कर्ज, ज्यांना जामीनसुद्धा दिले होते ते कर्ज, ‘सावकार बंडखोर आहेत’ असे ठरवून देण्याचे सरकारने साफ नाकारले. ह्यासाठी पुढील अुदाहरण फार महत्वाचे आहे. कारण ते ‘बंडाच्या’ कोणत्याही अितिहासात सापडणार नाही. अितकेच काय पण लंडन टाइम्स करता मि. रसेल- १८५७ मधील लंडन टाइम्सचा हिंदुस्थानातील बातमीदार- याने टाइम्सला धाडलेल्या पत्रातही त्याचा अुल्लेख आलेला नाही. लंडन टाइम्सचा संपादक जॉन डीलन याचे आत्मचरित्र नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात लंडन टाइम्सचा हिंदुस्थानात असलेला. १८५७ मधला वार्ताहर मिस्टर रसेल याने जॉन डिलनला अेक खाजगी पत्र पाठविले होते- ते या आत्मवृत्तात प्रसिद्ध झाले म्हणून जगास कळून आले हे पत्र असे :

“At the end of January 1859 Sir W. H. Russell was still, with Lord Clyde and in one of his last letters from Lucknow he tells a delightful story which he heard from the commander-in-Chief. Alluding to his landlord at Allahabad (an Anglo-Indian general merchant) Lord Clyde said, “you doubtless heard what he did?” “No” “Well, he was much in debt to native merchants when the mutiny broke out. He was appointed special commissioner and the first thing he did was to hang all his creditors!”

तसेच पाळावेत अशी आमची अपेक्षा आहे. सध्या असलेल्या आमच्या ताब्यातील प्रदेशात अधिक भर घालण्याची आमची अिच्छा नाही. त्याचप्रमाणे अितरांनी आमच्या राज्यावर किंवा अधिकारावर दुष्ट हेतूने आक्रमण करण्याचा केलेला प्रयत्न आम्ही चालू देणार नाही. त्याचप्रमाणे दुसऱ्यावर केलेल्या आक्रमणालाही आम्ही मान्यता देणार नाही. आमच्याप्रमाणे आम्ही नेटिव्ह राजांचे नि संस्थानिकाचे अधिकार, त्यांचा सन्मान नि मोठेपणा यांचा सन्मान ठेवू. आमची अुलट अशी अपेक्षा आहे की, त्यांनी तसेच आमच्या प्रजेनेही सुख आणि सामाजिक प्रगती यांचा आनंदाने अुपभोग घ्यावा आणि त्यासाठी अंतर्गत शांतता नि सुव्यवस्था राखावी.

“आमच्या अितर प्रजाजनासंबंधी जे कर्तव्य बंधन आमचेवर आहे तेच कर्तव्यबंधन हिंदुस्थानातील नेटिव्ह प्रजेसंबंधीही आमच्यावर आहे असे आम्ही मानतो. अीश्वराच्या आशिर्वादाने प्रामाणिकपणे नि मनःपूर्वक ती सर्व कर्तव्ये आम्ही पार पाडू.

“पुढे आमची अशीही अिच्छा आहे की, शक्यतो कोणत्याही वंशाच्या अगर धर्माच्या आमच्या प्रजाजनांना, पक्षपात न करता, त्याचे शिक्षण, पात्रता नि निष्ठा लक्षात घेअून आमच्या सरकारात योग्य त्या नोकऱ्या दिल्या जातील.

“ज्यांनी आमच्या ब्रिटिश प्रजाजनांना ठार मारण्यात प्रत्यक्ष भाग घेतला आहे नि त्याबद्दल ज्यांना शिक्षा झाल्या आहेत किंवा होतील त्या व्यतिरिक्त अितर सर्वांना सार्वत्रिक माफी देण्यात येतील.

“सरकारविरुद्ध शस्त्र धारण करणाऱ्या अितर सर्वांना ते आपापल्या घरी जाअून शांततेने जीवन जगू लागल्यास त्यांनी आमच्या विरुद्ध, आमची सत्ता नि प्रतिष्ठा याविरुद्ध केलेले सर्व अपराध विनाअट क्षम्य समजले जातील, असे आम्ही या जाहिरनाम्याद्वारे आश्वासन देतो.”

हिंदुस्थानचा हा ‘मॅग्नाचार्ट’ (?) अशा रितीने जाहीर करण्यात आला! ह्याच्या मागील मुख्य कारण अयोध्येचे बंड शमविण्याची अिच्छा, हेच होते यात काही शंका नाही. पण अयोध्येने त्याच्याकडे ढुंकूनही पाहिले नाही. तर अुलट त्याला प्रत्युत्तर म्हणून अयोध्येच्या बेगमेने खालील जाहिरनामा प्रसिद्ध केला.

“राणीच्या जाहिरनाम्यात असे म्हटले आहे की, कंपनीने केलेले सर्व करार नि तह राणीकडून पाळले जातील. पण त्यातील डाव लोकांनी नीट लक्ष ठेवून ओळखावा. कंपनीने सर्व हिंदुस्थानवर तिची सत्ता प्रस्थापित केलेली आहे. हीच व्यवस्था जर स्वीकारायची तर त्यात नवीन असे काय आहे? भरतपूरच्या राजाला आपला मुलगा मानून कंपनीने त्याचा सर्व प्रदेश खालसा केला! लाहोरच्या राजाला (रणजितसिंहाचा मुलगा दुलीपासिंह) लंडनला नेले, पण तो पुन्हा अिकडे येअू शकला नाही! नबाब शमसुद्दीनखान ह्यांस अेका हाताने सलाम करीत असतानाच दुसऱ्या हाताने ह्यांनी फाशी दिले. पुणे नि सातारा येथून पेशव्यांना बाहेर काढून जन्मभर बिदूरला कैदेत ठेवले! बनारसच्या राजाला आग्रा येथे कोंडण्यात आले! बिहार, ओरिसा नि बंगाल येथील राजांचे तर नाव निशाणही त्यांनी शिल्लक ठेविले नाही! पगार वाटण्याच्या नावाखाली त्यांनी आमची पूर्वीची मालमत्ता आमच्याकडून तहाच्या ७ व्या कलमाप्रमाणे घेतांना प्रतिज्ञेवर लिहून दिले की, ते आमच्याकडून अधिक काहीही घेणार नाहीत. कंपनीने त्या वेळी केलेली ही व्यवस्था जर जशीच्या तशी स्वीकारायची तर त्या वेळच्या नि आजच्या परिस्थितीत फरक तो कोणता? ही सर्व व्यवस्था जुनीच आहे. पण अगदी अलीकडे त्यांनी दिलेल्या शपथा आणि केलेले तह मोडून, त्यांच्याकडे आमचे लक्षावधी येणे असताही कोणतेही कारण नसताना आमच्या लोकांची वर्तणूक ठीक नाही या ढोंगाखाली त्यांनी आमचा प्रदेश नि लक्षावधी रुपयांची मालमत्ता अपहरण केली आहे. आमचे माजी राजे वझीदअलीशहा यांच्या संबंधी जर आमच्या प्रजेत नाराजी असती तर आमच्यापाशी ते प्रेमाने नि सलोख्याने वागतात ते कसे? अितकी अेकनिष्ठा आणि जिवाभावाची भक्ती जी आम्ही अनुभवतो आहोत ती दुसऱ्या कोणत्याही राज्यकर्त्याला लाभली नसेल. असे असताना आमचा प्रदेश आमच्या हाती परत देण्यास कोणती अडचण या अुणीव आहे? जाहिरनाम्यात पुढे म्हटले आहे की, अधिक प्रदेशाची हाव त्यांना नाही. पण आमचा प्रदेश त्यांच्या राज्याला जोडण्यापासून ते परावृत्त होअू शकत नाहीत. राणीने जर सत्ता हाती घेतली असेल तर आमच्या प्रजेने निःसंशयपणे तशी अिच्छा व्यक्तविली असताही राणी आमचा प्रदेश आम्हांला परत का देत नाही?

“कोणत्याही राजाने अथवा राणीने बंडाच्या अपराधासाठी सर्व सैन्याला नि सर्व जनतेला कधीही शिक्षा केली नाही ही गोष्ट जगजाहीर आहे. सर्वांना क्षमा केली जातील, कारण सर्व सैन्याला अथवा हिंदुस्थानातील सर्व जनतेला शिक्षा करणे सूझ पसंत करीत नाहीत. तसेच त्यांना हेही पक्के माहीत आहे की, जोपर्यंत शिक्षेची भिती आहे तोपर्यंत तेथील बंडाळ्या थांबविता येणार नाहीत ‘मरता क्या नहीं करता’ ही म्हण प्रख्यातच आहे.

राणीच्या जाहिरनाम्यात लिहिले आहे की, ज्यांनी बंडखोरांना आश्रय दिला किंवा बंडाला ज्यांनी प्रोत्साहन दिले त्यांची चौकशी होऊन त्यांना देहान्त प्रायचित्त न देता किरकोळ शिक्षा देण्यात येतील. पण खुनी नि खुनाला सहाय्य करणारे अशा लोकांना मात्र कोणतीही दया दाखविली जाणार नाही. अितर सर्वांना मात्र क्षमा करण्यात येतील. ही घोषणा वाचून मूर्खसुद्धा हे अमुजतील की अपराधी असो वा नसो, कोणीही शिक्षेतून सुटणार नाही. सर्व काही लिहिले आहे आणि काहीही लिहिलेले नाही! पण अेक गोष्ट मात्र स्पष्टपणे सांगितली आहे की ज्याचा संबंध आहे अशा अेकाही माणसाला सोडले जाणार नाही. म्हणून ज्या खेड्यात नि ज्या भागात आमचे सैनिक थांबले तेथील सर्व रहिवाशांना ह्या जाहिरनाम्याप्रमाणे क्षमा मिळणार नाही. शत्रूत्वाच्या भावनेने भरलेला हा राणीचा जाहिरनामा वाचून आमच्या प्रिय प्रजेचे काय होतील या कल्पनेने आमचे हृदय भरून आले आहे. आता आम्ही अशी स्पष्ट आणि विश्वासाह अशी आज्ञा देतो की, जे गावप्रमुख वेडगळपणे अंगिलशांच्या स्वाधीन झाले असतील त्या सर्वांनी १ जानेवारी १८५९ पूर्वी आमच्या छावणीत आश्रयाला यावे. आम्ही त्यांना निःसंशय क्षमा करू. हिंदुस्थानी राज्यकर्ते हे दयाळू नि क्षमाशील असतात, हा अनुभव ध्यानात घेऊनच या आमच्या घोषणेवर विश्वास ठेवा. हजारो लोकांनी हा अनुभव घेतलेला आहे, लक्षावधी लोकांनी ही किर्ती अकलेली आहे. परंतु अंगिलशांनी अेखाद्याही अपराध्याला क्षमा केल्याचे कोणालाही ठाऊक नाही.

राणीच्या जाहिरनाम्यात असे म्हटले आहे की, शांतता प्रस्थापित झाल्यावर लोकांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी राजरस्ते, कालवे आदि लोकहिताची कामे हाती घेण्यात येतील. या त्यांच्या आशवासनावरून अुघड होते की, हिंदुस्थानी लोकांना केवळ रस्ते बांधणे, कालवे खणणे, यापेक्षा कोणतेही महत्त्वाचे काम ते देणार नाहीत!

“याचा अर्थ जर लोकांनी नीट ध्यानात घेतला नाही तर त्यांनी कशाचीच आशा धरू नये!”

“या जाहिरनाम्याने अेकही प्रजाजनाने फसू नये!” अेतदर्थ अयोध्या विना अट दिलेल्या या माफीचा लाभ घेणार नाही. अघापही हातातील तरवार परजीत, अश्वारूढ होऊन, शेताशेतांतून लढत, रक्तात स्नान करीत, स्वातंत्र्ययज्ञाच्या ज्वालेत अयोध्या अुडी घेत होती. तिला युद्ध किंवा स्वातंत्र्य पाहिजे होते. शत्रूच्या पायापाशी पडण्यापेक्षा शत्रूच्या गळ्याचा घोट घेण्याचीच तिला सवय होती. अशा प्रकारे १८५९ चा अेप्रिल आला तरी अयोध्या लढत होती. शंकरपूर, धुडियाखेरा, रायबरेली, सितापूर वगैरे अनेक पावलोपावली लढाया देत देत रणपतनांतून अुरलेसुरले बंडवाले नेपाळच्या हद्दीपर्यंत हटत गेले. अंगिलशांची ती भिन्न सैन्ये त्यांच्या पाठीशी लगटलेलीच होती. तेव्हा ते नेपाळात घुसले आणि तेथे त्यांना नवीन आशा अुत्पन्न झाली की - नेपाळचा हिंदु राजा आपले संरक्षण करील काय?

या वेळेस नेपाळमध्ये घुसलेल्या बंडवाल्यांची संख्या ६०००० असून त्यांचे अधिपत्य बेगम, तिचा मुलगा तो तरुण नबाब, नानासाहेब नि बाळासाहेब यांजकडे होते. त्यांना जंगबहादुरांचे जे अेक पत्र आले त्याला अुत्तर म्हणून नानांनी नि बेगमेने दोन पत्रे लिहिली होती. त्यापैकी नानांच्या पत्रातील खुबीदार, मार्मिक नि अुपरोधिक मजकूर देण्यासारखा आहे. “तुमचे पत्र पोचले. आपल्या औदार्याची प्रख्याती आम्ही दूरपासून अकत आलो आहोत. खरोखर मी हिंदुस्थानातील पूर्वीच्या राजांचे अितिहास अकलेले आहेत नि हल्ली राजांचे पाहत आहे. पण आपल्या वर्तनास तोड मिळणे अशक्य आहेसे मला वाटते. कारण तुम्ही आपली मदत देण्याचे ब्रिटिशांना नाकारले देखील नाहीत-ज्या ब्रिटिशांचा आमच्याशी प्रत्येक प्रकारे विरोध आहे! परंतु त्यांनी विनंती करताच आपण स्वतःच्या नावासाठी त्यांना मदत दिलीत - या औदार्याला सीमा नाही! आता आपण ज्या सर्व प्रकारे विरोधी शत्रूलाही मदत देता ते तुमच्याशी सर्वस्वी स्नेहभावाने वागणाऱ्या पेशव्यांच्या स्नेह्याला मदत द्याल अशी आशा करण्यास मी अुद्युक्त का होऊ नये बरे? शत्रूलाही ज्यांनी घरात घेतले तो मित्राला निदान निराश तरी करणार नाहीच! पायाखाली तुडविलेले तह, भंगून टाकलेली वचने

नि हिसकून घेतलेली राज्ये ह्यांच्या जुलमाखाली हिंदुस्थान कसा त्रस्त झालेला आहे हे अितके विश्रुत आहे की, त्याचे येथे वर्णन करण्याची जरूरी नाही. स्वराज्याप्रमाणेच हिंदुस्थानी लोकांच्या धर्मालाही नष्ट करण्यास अंग्लिश कसे प्रवृत्त झाले हेही जगप्रख्यात आहे. यास्तव हे भयंकर क्रांतियुद्ध जुंपलेले आहे नि यास्तवच सरकारातून आमचे बंधु श्री. बाळासाहेब पेशवे ह्यांना तिकडे धाडण्यात येत आहे. ते विशेष खुलासा भेटीअंती करतीलच.”⁹

या पत्रावर पेशव्यांच्या राजमुद्रेचा छाप दिलेला आहे. हे पत्र गेल्यानंतर पुष्कळ बोलणी चाललेली होती. बंडवाल्यांच्या पुढाऱ्यांची प्रत्यक्ष भेट घेण्यास जंगबहादुराने जेव्हा कर्नल बलभद्र हा सरदार धाडला तेव्हा त्यालाही बंडवाल्यांच्या सैन्याच्या प्रमुखांनी अेकमताने अुत्तर केले, “आम्ही हिंदु धर्माच्या संरक्षणार्थ लढतो आहोत. महाराजा जंगबहादुर हाही हिंदु आहे नि म्हणून त्यांनी आम्हांस मदत दिलीच पाहिजे.” त्याच्या सरदाराने विचारले, “तुमचा कार्य करण्याचा हेतु काय आहे?” तेव्हा ते पांड्यपक्षाचे प्रतिनिधी म्हणाले, “आम्ही अजून साठ हजारापर्यंत लढाऊ आहोत. जंगबहादुराने अंग्लिशांना दिले तसे ५० हजार गुरखे शिपायी आम्हांस द्यावे. आम्ही त्यांना अंग्लिशांच्या दुप्पट पगार देऊ. तसे नसेल तर आम्हांस आपले निवडक सेनानी द्यावे. आम्ही पुन्हा हिंदुस्थानात अतरतो, थेट कलकत्त्यावर स्वारी करत नि जो जो मुलुख जिंकू तो तो नेपाळच्या राज्याला सामील करतो. तसे नसेल तर निदान त्याने आम्हांस या मुलुखात राहण्यास जागा तरी द्यावी.” सरदार म्हणाला, “मग ब्रिटिश तसे करीत आहेत तर त्यांना शरण का जात नाही?” शिपायी म्हणाले, “आम्ही राणीचा माफीचा जाहिरनामा वाचलेला आहे नि तरवार ठेवली तर आम्हापैकी बहुतेकास माफी मिळणार हेही आम्हांस माहीत आहे. परंतु आमच्या अितर बंधूंना मरणाचे दारी सोडून आम्ही जीव वाचवावा काय? म्हणून ब्रिटिशांस शरण जाणे नाही.”

अशी अनेक बोलणी होऊनही शेवटी जंगबहादुराने बंडवाल्यांस साफ अुत्तर दिले की, “तुम्हास मदत देणे असते तर मी लखनौकडे तुमच्या कत्तली का केल्या असत्या!!!” असे अथम निर्घृणतेचे अुत्तर देऊन जंगबहादुराने अंग्लिशांस परवानगी दिली की, तुम्ही नेपाळात शिरा नि यांची खोड मोडा!

तेव्हा सर्वस्वी हताश झालेले शिपायी शस्त्रे खाली ठेवून आपआपल्या घरी जाऊ लागले. त्यांना तसे करण्यास अुत्तेजन देण्यासाठी अंग्रजांनी पूर्णपणे माफी देण्याचा प्रघात पाडलेलाच होता. जे घराकडे आले नाहीत ते जंगलात अुपवास करून मरून गेले! कोण हा परक्यांचा दृढद्वेष! त्याच वेळेला श्री. नानांचे अेक पत्र ब्रिटिशांचा प्रमुख अंमलदार होप गॅट ह्याला आलेले आहे. त्या पत्रात ब्रिटिशांच्या अुपच्या सत्तेची नि अन्यायाची निंदा करून नाना विचारतात, “What right had you to occupy India and declare me an out-law?” हिंदुस्थानवर राज्य करण्याचा तुम्हांस कोणी अधिकार दिला? तुम्ही राजे आणि आम्ही चोर काय?” बस्स- हा नानांचा शेवटचा अुद्गार आहे! नव्हे - हा बाळाजी विश्वनाथाच्या पेशवायीचा शेवटचा निःश्वास आहे! तप्त, माननीय, बाणेदार, न्याय्य शिवाजीच्या पेशव्याला शोभेल असाच हा त्याचा शेवटचा निःश्वास होता! बाजीरावाच्या नामर्दपणाचा कलंक रक्ताच्या शतशत धारांनी धुवून पेशव्यांची गादी चितूरच्या रजपुतांनी प्रमाणेच लढत, झगडत, जळत, दैदीप्यमान ज्वालाकल्लोळात आकाशात अंतर्धान पावली-तिची शेवटची किकाळी- “परके हिंदुस्थानचे राजे आणि आम्ही हिंदुस्थानची मुले हिंदुस्थानात चोर!”

या पत्रानंतर नानांचे पुढे काय झाले हे अितिहासास माहीत नाही. बाळाराव दुखण्याने त्याच वेळी त्या रानात स्वर्गवासी झाले. बेगम नि तो तरुण राजकुमार ह्यांना नेपाळात राहण्यास परवानगी मिळाली. महान शहीद गजराजसिंग शेवटच्याच चकमकीत ठार झाला.

अशा रीतीने अयोध्येतील बंडाचा शेवट झाला! आपल्या स्वातंत्र्यासाठी अयोध्या कशी लढली हे तिच्या शत्रूच्या शब्दातच वाचले पाहिजे. आपल्या देशस्वातंत्र्यासाठी अितक्या हटेल पराक्रमाने झुंजत राहिलेला देश जगाच्या पाठीवर दुसरा कोणताही नसेल. मॅलेसन म्हणतो, “शिपायीबंधूंनी जे स्वातंत्र्यासाठी बंड पुकारले होते त्या बंडात हे अयोध्येचे प्रजाजन सामील झाले. स्वदेश स्वातंत्र्यासाठी लढत राहिले. ते किती दृढनिश्चयाने लढले हेच ह्या पानावर सांगत

⁷ Charles Ball's Indian Mutiny, Vol. II.

आहे. अयोध्येने जितका निश्चयात्मक, दीर्घकालीन लढा दिला तितका हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही भागाने दिलेला नाही. १८५६ मध्ये त्यांच्यावर जे अन्याय लादले गेले, त्यांची अंतःकरणे पोलादाची बनली नि त्यांच्या कठोर निश्चयाला बळकटी दिली गेली. काही थोड्या प्रसंगी त्यांना जिवावर अुदार होअून माघार घेअून पळून जावे लागले तरी त्यांची ती माघार दुसऱ्या अन्य दिवशी यशाच्या अंतिम आशेने नवीन कुमक नि शक्ती मिळविण्यासाठीच होती. शेवटी लॉर्ड क्लाअीडने अयोध्येवर शेवटची चढाअी करून अुरल्या सुरल्या प्रतिकार करणाऱ्यांना नेपाळमध्ये आश्रय घेण्यास भाग पाडले. तेव्हा त्यातून वाचलेल्या वीरांनी शरणागतीपेक्षा अुपाशी राहून मरण पत्करले. या दीर्घकालीन चाललेल्या अुंजीत जेव्हा विजयाची आशा दिसेना, तेव्हा अयोध्येतील शेतकरी, तालुकादार, जमीनदार, व्यापारी वगैरेंनी निरुपाय म्हणून पराजय मान्य केला.”^८

⁸ Malleson’s Indian Mutiny, Vol. V, page 207.

प्रकरण दुसरे

पूर्णाहुती

ता. २० जूनला ग्वालोरच्या मैदानात झालेल्या घनघोर संग्रामात रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी समरांगणात पतन पावली. परंतु अंग्रजांचा हा अेक दृढनिश्चयी शत्रु जरी तेथे नाहीसा झाला तरी अजून तितकाच दृढनिश्चयी नि त्याहूनही युक्त्याप्रयुक्त्यांत जास्त, धीटाधीत जास्त असा दुसरा अेक शत्रु मात्र रणातून निसटलेला होता. तो ग्वालोरच्या रणातून ता. २० मे रोजी निसटला तो लगेच ता. २२ रोजी जबराअल्ली-पूरच्या रणांतूनही निसटला आणि अंग्रजांच्या टप्यातून पार होअून गेला-पण कोणीकडे?

जेथे तेथे तात्या टोपे

थोड्याच दिवसांत मध्य हिंदुस्थानातील अरण्ये, गुहा, गाव, शहर, पर्वत सर्व रणाच्या ध्वनिप्रतिध्वनीने निनादून गेली. जिकडे तिकडे तात्या टोपे! तात्या टोपे!! अशी अेकच आरोळी अुठली.

कारण तो शिकारीच्या भाल्यांनी विद्ध झालेला मराठी वाघ आता मध्य हिंदुस्थानच्या जंगलात मुसंडी मारून घुसलेला होता. ग्वालोरच्या लढाधीत राणी लक्ष्मी पडल्याने त्याचा अुजवा हात जरी तुटला, जरी अनंत पराजयाने बंडाचा बीमोड होता आला, जरी श्रीमंत नानासाहेबांपासून त्याची कायमची ताटातून झाली होती, जरी अंग्रजांची सत्ता हिंदुस्थानी लोकांच्या बळावरच पण आता अमोघबला झालेली होती, जरी त्याच्यापाशी अुत्तम सैन्य नव्हते. तोफा नव्हत्या, पैसा नव्हता, लढाधीची रसद नव्हती, किंवा ती साधने कोठे तरी मिळतील अशी आशाही जर जवळ शिल्लक नव्हती तरी आकुंठित धैर्यशाली तात्या टोपे पराजयाला वेडावीत, अडचणींना मागे दवडीत, आजही जरिपटका शत्रूच्या पायापुढे शरणास्पदतेत वाकविण्यासत तयार होअीना. शत्रूपुढे वाकणे? छे! छे! अशा अेका झाडापासून मराठ्यांच्या जरिपटक्यांची काठी बनविलेली आहे की, ती शत्रूला फारतर मोडता येअील, पण कधीही वाकविता येणार नाही!

गनिमी काव्याचा रणपंडित

ग्वाल्हेर नि जोराअलीपूर येथील पराभवानंतर अुरलेसुरले ते सैन्य घेअून तात्या नि रावसाहेब पेशवे हे सरमथुरा नावाच्या गावाकडे निघून गेले. आता त्यांनी तीन मुह्यांवर पुढील सर्व कार्यक्रमाची अुभारणी केली होती. पहिली गोष्ट की, अितःपर अुघड लढाधी सोडून देअून गनिमी काव्याची कास घट्ट रीतीने धरणे नि दुसरी गोष्ट की केव्हाही नि काहीही झाले तरी अंग्रजांच्या फौजेशी तोंड देअून कधीही टक्कर न घेणे. परंतु ह्या दोन्ही डावांचा रसद नि लढाअू शस्त्रे याशिवाय मुळीच अुपयोग नसल्याने ती मिळविण्याचा मार्ग कसा शोधवा ही सर्वात महत्त्वाची अडचण होती. तिला टाळण्यासाठी तात्यांनी तिसरा मुद्दा जो ठरविला तो असा की, वाटेत जेथे जेथे नेटिव्ह संस्थान म्हणून लागेल तेथे तेथे खुषीने वा सक्तीने शस्त्रांची नि पैशांची खंडणी अुकळीत चालणे. अुत्तर नि मध्य हिंदुस्थानात पावलोपावली नेटिव्ह संस्थाने वसलेली आहेत. त्यांच्यापाशी कित्येक दिवस साचत आलेले धनसंचय नि शस्त्रसंचय मुबलक आहेत. ज्या भूमीच्या प्रतिपालनासाठी ज्या राजांना हे भूपालत्व मिळालेले आहे त्या भूमीच्या संरक्षणार्थ ह्या संचयांचा विनियोग करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. परंतु ५७ साली त्यांची ती भूमी नि त्यांची प्रजा यांच्या अंतरिच्छेला नि दृढाशेला न जुमानता हे राजे आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिविषयक फायद्याची तुंबडी कोणीकडून भरेल अशा पापी विचाराने बंडवाल्यास अुघडपणे मिळत नव्हते. तेव्हा त्यांच्यापाशी निकडीचे वेळी आपल्या अुपयोगी पडावी म्हणून भूमीने राखलेली धान्याची नि शस्त्रांची भांडारे असूनसून सारखीच झाली. ते पैशात लोळत असता स्वातंत्र्यसमाराच्या दारिद्र्याने देशमाता नि देशभक्त मात्र अुपाशी राहू लागले. अशा स्थितीत ह्या विश्वासघातकी भांडारकरांना अुत्तम धडा शिकविण्यासाठी नि देशाच्या निढळाच्या घामाने जे पैसे साचविलेले होते ते देशाच्याच संरक्षणार्थ खेचून घेण्यासाठी तात्या नि राव यांनी ही यथान्याय्य नि अजब बिनतोड तोड काढलेली होती. ह्या योगाने क्रांतीला पैशाचा नि रसदीचा पुरवठा मुबलक मिळण्याचा संभव असतो. देशातील गरीब प्रजेवरच सैन्य पोसण्याचा बोजा पडत नाही. ह्या दुबळ्या नि मिजासखोर संस्थानिकांजवळ सैन्य जशाच तसेच असल्याने नि ते सैन्यही बहुतेक वेळा क्रांतीलाच अुकूल असल्याने त्यांना दटावून पैसे अुकळण्यास विशेष त्रास पडत नाही. संस्थाने पावलोपावली असल्याने सैन्याबरोबर रसदेचे वा

सामानाचे ओझे बाळगण्याची मुळीच जरूर रहात नाही नि सैन्य सुटसुटीत राहून टप्प्याटप्प्यावर ह्या राजांच्या घरी असलेली शिधासामग्री, रणसामग्री नि धनसामग्री फार व्यवस्थित रीतीने मिळणारी असते. अशास्तव तात्यांनी अितःपर मुबलक रसदेची ही कायमची पेवे अुपयोगात आणण्याची पद्धती स्वीकारली. ते खुषीने कर्तव्य म्हणून देशसैनिकांस मदत देतील तर ठीकच, न देतील तर सक्तीने देणे त्यांना भाग पाडले तरी ठीकच. ह्या तीन खुब्यांवर तात्यांनी मांडलेले अत्यंत विस्मयकारक रणतांडव सर्वस्वी रचलेले होते. गनिमी कावा, टक्कर केव्हाही न घेणे नि संस्थानिकांना खुषीने वा सक्तीने स्वातंत्र्य समरात गुंतवून टाकणे.

परंतु असल्या विपन्न स्थितीत कोणत्याही मानुषी प्रयत्नांना फार दिवस दम धरणे अशक्य आहे असे अंग्रजांना साहजिकच दिसत असल्यामुळे त्यांनी जोराअलीपूराहून तात्या पळून जाताच तिकडचे बंड संपले असे गृहीत धरले नि आपली सैन्ये तात्याला नुसते कोंडून महिन्या दीड महिन्यात शरण आणण्यासाठी चहूबाजूंनी विभागून ठेवली. ग्वाल्हेर, झांशी, सिप्री नि गुणा येथील फौजांनी सर्व बाजू रोखली नि राजपुतान्यात रॉबर्टने आपली सेना पसरली. ह्या अंग्रजी सेनेच्या व्यूहांतून आता तात्या टोपे कसा सुटू पहात आहे बरे?

तात्यांचा पहिला डाव भरतपूरवर होता. परंतु तिथे अंग्रजी लष्कर आणले आहे असे कळताच दुसरा फासा जयपूरला फेकला. ह्या जयपूरच्या दरबारात तात्यांच्या पक्षाचे पुष्कळ लोक असून तेथील राजाचे सैन्य नि शहरातील प्रजाही तात्यास अनुकूल झालेली होती. तेव्हा तात्याने आपले दूत तेथे धाडून सज्ज राहण्याची त्यांना सूचना दिली. परंतु ही वार्ता अंग्रजांना त्वरीत कळल्यामुळे नसिराबादेहून निघून अंग्रजी सैन्य ताबडतोब जयपूरला जाऊन अुतरले. जयपूरचा बेत ढासळताच, तात्या दक्षिणेकडे अुतरला नि त्याच्या पाठीशी कर्नल होम्स हा ससैन्य लागला. अितक्यात तात्याने हुलकांडी घेऊन नीट जी चाल केली ती अेकदम टोक संस्थानावरच होय. तेथील नबाबाने शहराची दारे लावली नि बाहेर आपले निवडक सैन्य चार तोफांनिशी तात्यांवर लढावयास धाडून दिले. आता लढाओला तोंड लागणार तो टोकचे सैन्य तात्याच्या सैन्यास बंधुप्रेमाने आलिंगू लागले! त्यांच्या चार तोफाही त्यांनी तात्यास अर्पण केल्या नि अशा रीतीने हे नवे सैन्य नि नवीन तोफा घेऊन तात्याची स्वारी पुन्हा दक्षिणेकडे चालली- आणि अंग्रगडपर्यंत दक्षिणेकडे येऊन तात्या थांबला. आता त्याच्या मागे होम्स नि बाजूने रॉबर्टस् हे धावत होते. ह्या दिवसात पावसाची वृष्टी अतोनात होती नि चंबळ नदी दुथडी भरून राहिली होती. तेव्हा मागे प्रबळ शत्रु नि पुढे अपार चंबळ पाहून तात्या नैऋत्येकडे बुंदीच्या रोखाने वळले. ह्या बुंदी संस्थानचा राजा बंडवाल्यांस पूर्वी फारसा प्रतिकूल नव्हता, तरी आता अंग्रजी सैन्य अगदीच पाठीशी लागल्याने त्याने बुंदीचे दरवाजे बंद केले. हे पाहताच तात्या वाकडे तिकडे वळसे घेऊन नीमच नि नासिराबाद ह्या बंडखोर प्रांताच्या दरम्यान येऊन थडकले. आपण नीट दक्षिणेकडे जाणार आहोत अशा भाषेने अंग्रजांना चकविले असल्यामुळे तात्या भिलवाड्याजवळ व्यवस्थेने अुतरलेले होते. हे अैकताच सरवरगावाहून रॉबर्ट तिकडे धावत आला नि ता. ७ ऑगस्टला तात्याच्या सैन्यावर तो तुटून पडला. त्याला त्या दिवसभर दटावीत दटावीत रात्र पडताच तात्याने आपल्या सैन्यासह नि तोफांसह सुरक्षित रीतीने अुदयपूरच्या हद्दीतील कोटरा गावापर्यंत कूच केले. तेथे त्याचे सैन्य अुतरले असता त्या दिवशी रात्री तात्या टोपे हे जवळच असलेल्या नाथद्वारा नावाच्या हिंदुक्षेत्री श्रीकृष्णाच्या दर्शनास गेले. तेथून मध्यरात्री परत येताच त्यास वार्ता लागली की, अंग्लिश लोकांचे सैन्य अगदी नजीक आलेले आहे. ह्यासाठी त्यांनी सैन्यास तेथून हलण्याचा हुकूम दिला. परंतु पायदळाने साफ कळविले की, सतत प्रवासाने सैन्य अगदी हलण्यास समर्थ नाही. घोडेस्वारांनी पाहिजे तर पुढे चालू लागावे. अशी स्थिती झाल्याने लढाओ देणेच तात्यांना भाग पडले.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. १४ ऑगस्ट रोजी तात्यांनी नदीला आपल्यापुढे घालून सैन्याची शक्य तितकी बळकट रचना केली नि जिकडून शत्रू येणार त्या मैदानावर तोफांचा माराही रोखला. रॉबर्टसने आपले नेटिह नि अंग्रजी सैन्य त्या माऱ्याला सोसूनही नदीत आणले नि तीर चढून ते तात्याच्या अुजव्या बगलेवर तुटून पडले. तेव्हा हातघाओीनंतर जास्त नुकसान सोसणे अशक्य झाल्याने तात्यांची सेना तोफा टाकून पळाली नि सुमारे १५ मैलपर्यंत हटत हटत निघून गेली. आता तात्यापाशी पुन्हा तोफा अुरल्या नव्हत्या. तेव्हा तो पाठीच्या शत्रूला झटका देऊन चंबळ नदीकडे पुन्हा निघाला. अंग्रजी लष्करही मागे धावले. मागेच नव्हे तर त्याच्या बाजूनेही अंग्रजी लष्करे बरोबर सामोरी

आली. तरी कोणास खोट्या अफवेने, तर कोणाला वेगळ्या गतीने हटवून तात्या चंबळेला येऊन थडकला. फक्त काही तासांच्या अंतरावर पार्क हा तात्याची वाट पहात दबला होता. त्याच्या हातावर तुरी देऊन तात्या अिंग्रजांच्या छातीवरून अखेर चंबळ अुतरून पार झाला!

आता अिंग्रजांच्या नि तात्यांच्या मध्ये चंबळ आडवी पडली खरी. परंतु आता तात्यापाशी तोफा राहिल्या नव्हत्या. पैसे राहिले नव्हते. रसद राहिलेली नव्हती. तात्याचा पूर्ण पराभव झालेला होता नि म्हणूनच तात्या चंबळ अुतरताच नीट जो चालून गेला तो अेकदम झालारपट्टणवर होय. त्या संस्थानाचा राजनिष्ठ अधिपती काही नामर्द नव्हता. त्याने आपले विश्वासू सैन्य नि जंगी तोफखाना पेटवून बिनतोफी तात्याशी लढाई मांडली. पण त्या दिवशी मात्र त्या संस्थानची सर्व फौज तात्यालाच मालक म्हणून सलाम करू लागली! ताबडतोब त्या संस्थानिकाच्या फौजेला तात्याने मिळवून घेतले. तेथील घोडे, तेथील गाड्या, मुबलक रसद तात्याच्या पायापुढे अर्पिली गेली नि त्या बिनतोफी तात्याला आता ३२ तोफा मिळाल्या. रावसाहेब पेशव्यांचा हुकूम सुटला की, त्या राजाने २५ लक्ष रुपये खंडणी दिली पाहिजे. राजाने भेट घेऊन फारच गयावया केल्यावर १५ लक्ष खंडणी ठरविण्यात आली. ह्या शहरी तात्यांचा ५ दिवस मुक्काम होता. त्यांनी आपल्या फौजेस घोडेस्वारामागे ३० नि पायदळामागे १२ रुपये महिन्याचा पगार वाटून दिला. ते रावसाहेब, तात्या टोपे नि बांधाचे नबाब हे बंडवाल्यांचे तीन प्रमुख पुढारी भावी कार्यक्रमाचा थोडासा विचार करू लागले.

पेशव्यांच्या सैन्याचा सगळा रोख नर्मदा अुतरून दक्षिणेत घुसण्याचा होता. ज्या भूमित त्यांच्या पूर्वजांची प्राचीन देहरक्षा रहात होती त्या भूमित अेकदा का तात्याने पाय आपटला की त्या आवाजानेच मृतांचे आत्मे सजीव होतील नि मराठ्यांचा रणगर्ज पुन्हा प्रचंड कडकडाट करू लागेल अशी त्यांना बळकट आशा होती. म्हणून हुलकावण्या देत देत कशी तरी नर्मदा अुतरावी ह्यासाठी बंडवाले झटत होते. आणि नर्मदा त्यांना अुतरू देणे नाही ह्या तितक्याच दृढ प्रतिज्ञेने अिंग्रजांची तमाम सैन्ये ठिकठिकाणी नाकी धरून बसलेली होती. बिनतोफी तात्याला आता ३२ तोफा, नवीन सैन्य, नवीन रसद, नवीन पैसा मिळालेला असल्याने नवीन दम आलेला होता. म्हणून तो हळूच म्हणू लागला की आता अिंदूरचा फासाच फेकला पाहिजे!

ही कल्पना तात्याच्या धाडसाला साजेल अशीच होती. ज्याने ग्वाल्हेरच्या रणभूमीवर तो अद्भूत नाटकी देखावा घडवून आणला त्या तात्याला आता अिंदूरच्या होळकरांचे सिंहासनही पोखरणे का कठीण असावे? होळकराने त्याच्या धाडसाच्या कार्यास मदत करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. ते तो करीत नसेल तर पेशवे अिंदूरवर स्वारी करून जातील! होळकरांची सेना तात्यास बोलावीत होती, होळकरांचा दरबार तात्यास बोलावित होता, तेव्हा मग त्या महाधाडसी तात्याने मनात ठरविले की आता पुढचा रोख अिंदूरवर होय! तात्याच्या मनात जे असेत ते बोलण्याच्या आधीच केले जावयाचे. तडफेने तो पट्टणहून दक्षिणेकडे धावला नि माळव्यात घुसून राजगड गावाला येऊन थडकला!

आता रॉबर्ट, होम्स, पार्क, मिचेल, होप, लॉक, हार्ट ह्यांच्या नेतृत्वाखालील अितकी भिन्नभिन्न अिंग्रजी सैन्ये, भिन्नभिन्न दिशांनी तात्याच्या पायात लडबडत होती. त्या सर्वांची तात्या अिंदूरकडे पळालेला पाहताच अेकच त्रेधा अुडाली. कोणी अुज्जयिनीला आला, कोणी महूहून सरकला कुणी तळ खेड्याकडे धावला कुणी राजगडाकडे गेला. मेजर जनरल मिचेल हा आपल्या सैन्यासह मजला मारीत मारीत अेका अुंचवट्यावर चढतो तो त्यास समोरच तात्या टोपे अुतरलेला दिसला. पण त्याची मजला मारता मारता अशी रग जिरली होती की, वाटेत घोडे मरून पडावेत. तेव्हा तो ती रात्र विसावा घेऊ लागला. तात्याही नुकताच तेथे आलेला होता. तरी अिंग्रज सेनेच्या दमण्याचा फायदा घेऊन तेथून तो रातारात ससैन्य पसार झाला. सकाळीच मिचेलही त्याच्या पाठीवर अगदी लगटत चालला. तेव्हा बंडखोर त्रासून जाऊन लढाअीर प्रवृत्त झाले. ह्या वेळेस त्यांची संख्या जवळ जवळ ५-६ हजार तरी होती नि त्याच्याजवळ अुत्तम प्रकारच्या तीस अेक तोफा होत्या- परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट की अिंग्रजांची हजार बाराशे फौज अंगाशी भिडताच रक्ताचा अेकही सडा पडण्याच्या आधीच बंडवाले त्या तोफाही टाकीत टाकीत पळू लागले!! तेथे तात्यांच्या नि कुंवरसिंहाच्या गनिमी काव्यातील महत्त्वाचा फरक आढळून येतो.

अंग्रजांशी काही झाले तरी टक्कर म्हणून देणे नाही ह्या मुद्द्याला फायदेशीर प्रसंगीही न सोडता तात्यांचे सैन्य राजगडच्या मैदानातून निघून वेखा नदीच्या अरण्यात घुसले नि तिथून सिरोज ह्या गावी बाहेर पडले. सिरोजमध्ये तात्यांना पुन्हा चार तोफा मिळाल्या. अंग्रजी सैन्ये पावसाच्या अतिवर्षावाने खिळून टाकली गेल्यामुळे थोडासा विसावा घेण्यास मिळाला. अंग्रजांच्या सतत पाठलागाने भागलेल्या सैन्यास तेथे आठ दिवस विश्रांती घेण्याचा तात्याने हुकूम सोडला होता. हे आठ दिवस संपताच ते सैन्य त्वरेने वर अतरेला चढले नि शिंघाच्या मुलखातील अिसागड हे ठाणे मारून तात्याने आणखी नव्या आठ तोफा मिळविल्या. परंतु नर्मदा जवळ होण्याच्या अवजी दिवसेंदिवस दूर चालली. अंग्रजांच्या शिकारी भाल्यांच्या कडेकोट कुंपणाने त्याच्या नैसर्गिक गुहेत पुन्हा काही तात्या शिरू शकत नाही हे अुघड झाले अंग्रजही आता तात्याला नर्मदा पार होऊ देणार नाही.¹

बंडवाल्यांनी दोन सैन्ये करून अेक रावांच्या हाताखाली नि अेक तात्यांच्या हाताखाली आले. अशाच कित्येक हुलकावण्या दिल्या, तोफा गमावल्या, मंग्रोली, छिंदवाडा वगैरे लढाया भाग म्हणून दिल्या. थोडी झुंज नि हातघाडी होताच बारा बारा मैलांच्या पाठलागातही निसटून जावे. अखेर ललितपुराला हे दोघे पुढारी पुन्हा अेकत्र झाले. पण नर्मदा काही जवळ होअीना! अंग्रिशांच्या आनंदाला नि बंदोबस्ताला पारावार नव्हता. दक्षिणेकडून मिचेल, पूर्वेकडून नि अुत्तरेकडून कर्नल लिडेल नि मीड, पश्चिमेकडून कर्नल पार्क, चंबळे जवळून रॉबर्ट, तात्याच्या सर्व बाजूंना शत्रूच्या भिन्न भिन्न सैन्याचे अत्यंत आकुंचित वर्तुळ दरक्षणी मिटत येत होते. पण राव नि तात्या अेकमेकांशी काही वेळ बोलले नि अेकदम कजुरीला आले, तेथे बेटवेवर अंग्रज आहेत हे पाहताच पुन्हा जंगलात घुसले. हुलकावणी देण्यास ताल बहतपर्यंत अुत्तरेकडे चढले आणि मग जी अेकदम मुसंडी मारली ती बेटवा अुतरून अंग्रजांशी कजुरीशी लडून, रायगडाशी टक्कर घेअून तात्या थेट दक्षिणेकडे चालला. पायात लडबडणारी अंग्रजांची सैन्ये भराभर हिसडीत, हिसकावीत, घाट ओलांडत, नद्या अुतरत, अरण्ये पार होत, मराठी वाघ दबत, लढत, अुड्या घेत दक्षिणेकडे चालला! पार्क बाजूने धावला, मिचेल मागून धावला, बेकर पुढून धावला. पण तात्या टोपे तरी दक्षिणेकडेच चालला! भिडला

¹ An English writer says, "Then commenced that marvellous series of retreats which continued for ten months, seem to mock at defeat, and made Tatia's name more familer to Europe than most of our Anglo-Indian generals. The problem before him was not an easy one. He had kept together an army of beaten Asiatics bound by no tie to his person and bound to each other only by one common hate and one common fear-hate of the Britisher's name and fear of the British gallows. He had to keep this ill-assorted army in constant motion at a pace which should baffle not only the enemies who pursued him but the enemies who streamed down at right angles to his line of march. He had while thus urging his half-disciplined host to mad fright to take some dozen cities, obtain fresh stores, collect new cannons and above all induce recruits to join voluntarily a service which promised only insistant flight at sixty miles a day. That he accomplished these ends with the means at his disposal indicates ability of no mean kind. Slightly we may hold the marauding leader, he was of the class to which Haider Ali belonged and had he carried out the plan attributed to him and penetrated through Nagpur to Madras he might have been as formidable as his prototype. As it was the Narbada proved to him what the channel was to Napoleon. He could accomplish any thing except cross the stream. These columns which moved at first as slowly as British columns are accustomed to move, learnt to march at last and some of the later marches of Brigadier Park and colonel Napier were equal to half of Tatia's average rate. Still he escaped, and through the hot weather and the rains and the cold weather and the hot weather again, he was still flying sometimes with two thousands disspirited followers and sometimes with fifteen thousand men!" -From 'The Friend of India.'

नर्मदेला, अउतरला नर्मदेत-स्तमित जगाने टाळी पिटली की, तात्या झाला अखेर नर्मदा पार! मॅलेसन म्हणतो, "It is impossible to withhold admiration from the pertinacity with which this scheme was carried out!!!"

ता. १७ जानेवारी १८५९ च्या टाअिम्सने लिहिले आहे की, "Our very remarkable friend, Tatia Tope, is too trouble some and clever an enemy to be admired. since last June he has kept central India in a fervour. He has sacked stations, plundered treasuries, emptied arsenals, collected armies, lost them, fought battles, lost them, taken guns from native princes, lost them; then, his motions were like forked lightning; and for weeks, he has marched 30 and 40 miles a day. He has crossed the Narbada to and fro. He has marched between our columns, behind them, and before them. Ariel was not more subtle, aided by the best staged mechanism. Up mountains, over rivers, through ravines and vallies, amidst swamps, on he goes, backwards and forwards, sideways and zig-zag ways, now falling upon a post-cart and carrying off the Bombay mail, now looting a village, headed and burned yet evasive as proteus."

अखेर मराठ्यांचे सैन्य दक्षिणेत अउतरले! हुशंगाबादेजवळ नर्मदा अउतरून तात्या ससैन्य नागपुराकडे भिडला आहे ही बातमी अकताच तिन्ही अिलाख्यांत, सर्व युरोपात नि थेट युरोपखंडापर्यंत जो तो शत्रुसुद्धा अुदगारू लागला 'वा, तात्या, वा!' महाराष्ट्र त्याच्या सानिध्याचीच वाट पहात होते! हैद्राबादचा निजाम, मद्रासचा गव्हर्नर लॉर्ड हॅरिस, मुंबअीचा लार्ड अेलफिन्स्टन, कलकत्याचा लॉर्ड कॅनिंग, तत्क्षणी थरारून अुठले. तात्याने असा, रणचंडीवर फारच अपूर्व असा फासा फेकला. पण आता वेळ निघून गेलेली होती. अेक वर्षापूर्वी ह्या नर्मदातरणाचा अुपयोग झाला असता. आज १८५८ च्या आक्टोबर मध्ये ही रणचपलता फक्त कौतुकाला कारण आहे. अुपयोगाला वा जयाला नव्हे! जिकडे तिकडे बंडांचे निर्बीज झालेले होते नि आता राष्ट्र भयंकर रक्तस्रावाने शिथिलगात्र नि विमूढसंज्ञ झालेले होते! त्यातूनही अउत्तर हिंदुस्थानात नि राजपुतान्यात तात्याला नि त्याच्या सैन्याला गावोगावचे लोक फुकट धान्य नि रसद आपण होअून देत नि त्याच्याकडे देशभक्ताच्या पूज्यतेने पाहत. परंतु नागपूरला खुद्द मराठ्यांच्या प्रदेशात लोक त्याला भिअू लागले. कुलकलंकिणी बाकाबाअीच्या राजनिष्ठेचे हेच फळ असावयाचे! तेव्हा तात्या ह्या नदीतरणानंतरही विफलहेतु होअून अखेर थांबला.^२ आता त्याच्या समोर निझामचे राज्य पसरले होते. हैद्राबादेला नीट चालून येण्याविषयी तेथील क्रांतिपक्ष अुत्सुकलेला होता.

अिकडे पुणे ते खानदेशकडील अिंग्रजांची सैन्ये भराभर दौडत दशदिशांनी धावली. मेलघाट, असिरगड, खानदेश, गुजरात, नागपूर आदि सर्व बाजूंनी अनेक आंग्ल सेना दक्षिणचा दरवाजा बंद करीत पुढे घुसल्या. तरी अकुंठितधैर्य तात्याने आणखी अेक विलक्षण धाडसाचा फासा फेकण्यास आरंभ केला. दक्षिणेकडे अिकडून बंदी झाल्यामुळे तात्याने अेकदम जो रोख धरला तो थेट बडोद्यावरच होय! आग्रा रोड ओलांडून, अिंग्रजांच्या डाक गाड्य लुटून, तारा तोडून टाकून वरील सर्व अिंग्रजी सेनानींच्या कचाट्यातून हुलकावण्या देत तात्या नर्मदेच्या मुखाकडे

² मॅलेसन आपल्या Indian mutiny Vol V, page 238-240 वर लिहितो, "It was accomplished. The nephew of the man recognised by the Mahrattas as the heir of the last reigning Peshwa was on the Mahratha soil with an army. The Nizam was loyal. But the times were peculiar, Instances had occurred before, as in the case of Scindia, of a people revolting against their sovereign, when that sovereign acted in the teeth of the national feeling. It was impossible not to fear lest the army of Tatia should rouse to arms the entire Mahratta populatoin and that spectacle of a people in arms against the foreigner might act with irresistible force on the people of Dekhan.

चालला. खालून जशी ही अिंग्रजी सैन्ये वर येत होती, तशीच तात्याच्या मागोमाग अुत्तरेची ती हिरमुसलेली ब्रिटिश सैन्येही तात्या नर्मदा अुतरताच आपणही नर्मदा अुतरून कोंडी करीत अुतरत होती. नर्मदेच्या तीरावरील सर्व किल्ल्यांवर अिंग्रजांनी सक्त पहारा ठेवलेला. तरीही तात्या नर्मदा पार होण्यासाठी करगूण येथे पोचला. तेथे त्याला अिंग्रजांचा सेनापती मेजर संडरलँडला तोंड घावे लागले. सेना भिडल्या लढाई चालू झाली, लढाई अैन रंगात असतानाच तात्यांनी आपल्या सैन्याला आज्ञा दिली की, गोळीबार बंद करा आणि नर्मदेत अुड्या घ्या! त्याप्रमाणे तात्यांच्या अनुयायांनी त्याच्या मागोमाग नर्मदेत अुड्या फेकल्या आणि काय झाले हे अिंग्रजांना समजायच्या आत तात्या त्याच्या अनुयायांसह नर्मदा पार झाले!

हा प्रसंग म्हणजे आजपर्यंतच्या लढाईच्या अितिहासातील अेक अतुलनीय नि नवे आश्चर्य समजला जातो. मॅलेसन स्पष्टपणे लिहितो “आता बंदुका गेल्या, त्याचे शिपाई अत्यंत शीघ्र वेगाने पुढे निघून गेले. ह्या कलेत नेटिव्ह सैनिकांना कोणीही हरवू शकलेले नाही. मी म्हणतो की, जगातील कोणतेही सैन्य त्यांची बरोबरी करू शकणार नाही. असा धोका असताना तात्या थेट बडोद्याकडे निघाले, तेथील दरबारात आणि सैन्यात नानासाहेबांच्या पक्षाचे अनेक लोक होते नि ते तात्यांचीच वाट पहात होते. तात्या राजपुराला गेले. तेथे त्यांनी घोडे आणि पैसे मिळविले. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी छोटा अुदेपूर गाठले, तेथून बडोदा आता केवळ ५० मैल दूर आहे!”

त्या पन्नास मैलातच अिंग्रजांनी त्यांचे सैन्य पेरून ठेवले आहे! तात्याच्या चारी बाजूंनी अिंग्रजी फौज त्यांचा पाठलाग करीत होती. तात्याच्या आधीच पार्क छोटा अुदेपूरला पोचला होता. त्यामुळे बडोद्याचा बेत रद्द करून तात्या त्याच्या सैन्यासह अुत्तरेला वळून वासवारा जंगलात घुसला. तेथील बांधाच्या नबाबाने राणीच्या जाहिरनाम्याच्या काडीचा आधार घेऊन शस्त्रे खाली ठेवली होती. त्यामुळे तात्याची नि रावसाहेबांची मोठीच पंचाअीत झाली ते दोघेही शूर वाघ अशा कोंडीत अडकले की, जी फोडणे अशक्य होते. दक्षिणेस दुथडी वाहणारी नर्मदा, पश्चिमेस ससैन्य रॉबर्ट, अुत्तरेला नि पूर्वेला अनुल्लंघनीय कडेच्या कडे अशा स्थितीत तात्या नि रावसाहेब शरण जाते तर त्यांना कोण दोष देऊ शकले असते? पण धन्य ते वीर की जे अशा बिकट प्रसंगी सुद्धा शरण गेले नाहीत! अेक ब्रिटिश लेखक आश्चर्याने त्यांचे गुणगान करताना लिहितो, “But these two men were in this hour of supreme danger as cool as bold, as fertile in resources as at any period of their careers.” पण तात्यांनी ती कोंडीही फोडली! ता. ११ डिसेंबरला त्या जंगलाच्या बाहेर पडून अेका किल्लेदाराकडून थोडी मदत घेऊन तात्या थेट अुदेपूरच्या रोखाने निघाले. मराठी वाघ अरण्यातून बाहेर पडून मैदानात अुतरला! त्यापुढे तो आठ दिवसही टिकाव धरू शकणार नाही, त्याची सद्दी आता संपली, तो आता शरण येणार असे त्याचा पाठलाग करणारे अिंग्रज सेनापतिसुद्धा म्हणू लागले. त्यांनी चारी बाजूंनी तात्या भोवतालची कोंडी आवळीत आणली. पण तात्यांनी लढाईचा विचार सोडला नाही. अेके दिवशी दिवसा चार वाजता तात्या नि रावसाहेब प्रतागडच्या रोखाने निघाले. त्या बाजूची अिंग्रजांची फळी थोडी कमकुवत होती अशी बातमी तात्यांना मिळाली होती. तात्या जंगलाच्या बाहेर पडतात न पडतात तोच मेजर रॉक त्यांच्या पुढे सैन्यासह रस्ता अडवून अुभा होता. ती फळी फोडण्याचा तात्यांनी निश्चय केला नि रॉकच्या सैन्यावर जोराचा हल्ला चढविला. पहिल्याच चढाईत ती फळी फोडून तात्या नि रावसाहेब त्या कोंडीतून बाहेर पडले. अिंग्रजी सेनापतींना लज्जेने माना वाकवाव्या लागल्या!

ता. २५ डिसेंबरला तात्या वासवाराच्या जंगलातून बाहेर पडले. त्या वेळी अयोध्येचा प्रख्यात वीर फिरोजशाहा तात्यांना मिळण्यासाठी पुढे येत होता. स्थलाभावी त्याच्या त्या चढाईचे वर्णन येथे करता येत नाही. त्याने गंगा ओलांडली, यमुना पार केली. अनेक चकमकी अुडवीत शेवटी, फिरोजशाहा, शिद्यांच्या दरबारातील सेनापती मानसिंग आणि तात्या नि रावसाहेब यांची ता. १३ जानेवारी १८५९ रोजी अिंग्रगड येथे भेट झाली. ते चौघे नेते आता अेकत्र झाले नि भावी चढाईचे बेत आखू लागले. तेवढ्यात चारी बाजूंनी अिंग्रज पुन्हा येत असल्याच्या पक्क्या वार्ता त्यांच्या कानी आल्या. म्हणून अिंग्रगड सोडून तात्या वेगाने देवासला येऊन पोचले. अुत्तरेकडून नेपर, वायव्येकडून शॉवर, पूर्वेकडून सॉमरसेट, दक्षिणेकडून मिचेल नि बेन्सन, नैऋत्येकडून बोन्नर नि आग्नेयेकडून स्मिथ असे अनेक सेनापती तात्याला कोंडीत पकडण्यासाठी धडपडत होते. अिंग्रजांचे सामर्थ्य तात्यांच्या मागे हात धूऊन लागलेले होते. अुलट

तात्यापाशी अेक प्रबळ अिच्छा सोडून काय होते? म्हणून अिंग्रजी सेनानी प्रतिज्ञेवर सांगत-आता ह्या कोंडीतून तात्या निसटणे अशक्य! क्रांतिकारकांचे ते वीर नेते, तात्या, रावसाहेब नि फिरोझखान ता. १६ जानेवारी १८५९ ला देवास येथे प्रातःकाळीच पुढील बेत आखीत असतानाच तात्यांच्या मानेवर अेकाकी हात पडला! तो हात अिंग्रजांचा होता. छावणी अिंग्रजांनी भरून गेली होती आणि ते हर्षभराने ओरडत होते 'पकडला! तात्याला पकडला!!' पण तेवढ्यात त्यांना त्यांचे शब्द बदलावे लागले! ते आश्चर्याने ओरडू लागले, "ओ! तात्या आता येथे होता ना? पळा! शिपायांनो, पळा तात्याला शोधून काढा. तात्या गुप्त झाला, तात्या पळाला!"

रावसाहेब, फिरोजशाहासह तो जादूगार तात्या ता. २१ जानेवारी रोजी अलवार जवळील शिखर येथे दृष्टीस पडल्याची वार्ता आली. सेनापती होपची बंडवाल्यांशी चकमक झडून ते पराभूत होऊन पळाल्याची माहिती देण्यात आली. शिखरच्या ह्या पराभवाने काही क्रांतिकारकांची विजयाची आशा नष्ट झाली नाही. कारण ती फार पूर्वीच नष्ट झाली होती- पण त्यामुळे ह्यापुढे प्रतिकार चालू ठेवणे अशक्य ठरले. बडोद्याचा बेत फसल्यापासून तात्या अेकसारखे गनिमी काव्याने लढत पळतच होते. लढाईच्या तंत्राविषयी तात्या नि रावसाहेब यांचा विचारविनिमय होतच होता. तात्या आता थकले होते. त्यांनी रावसाहेबांचा नि सैन्याचा निरोप घेतला. बरोबर दोन घोडे, अेक तट्टू, दोन ब्राह्मण आचारी, अेक गडी येवढा लवाजमा घेऊन तात्या ग्वाल्हेरच्या सरदार मानसिंगाकडे गेले. मानसिंग त्या वेळी पारोनाच्या जंगलात लपलेला होता. तो तात्यांना म्हणाला, "आपण सैन्याला सोडून आलात हे बरे नाही." त्यावर तात्या म्हणाले, "ते बरे ठरो वा वाओट ठरो, मी आता तुझ्याकडे राहणार आहे. धावपळीने मी अगदी थकून गेलो आहे." तात्या मानसिंगाकडे आहे हे कळताच अिंग्रजांनी लढाईचा मार्ग सोडून फितुरीचा डाव टाकण्याचे ठरविले. त्यांनी मानसिंगाला गाठले नि त्याला आश्वासन दिले की, तात्याला पकडून देण्यात मानसिंगाने मदत केल्यास त्याला शिधांकडून माफी केली जातील. अितकेच नव्हे तर नाखारची जहागीरही मिळेल. मानसिंगाने पूर्वी त्याच्या काकालाही अिंग्रजांच्या स्वाधीन केले होते. मानसिंग तात्यांना म्हणाला, "मी अिंग्रजांना शरण जात आहे." पण तात्यांना तो शरणागतीचा विचारही शिवला नाही. फिरोजशाहाचे आलेले निमंत्रण दाखवून तात्यांनी मानसिंगाला विचारले, "मग मी जाऊ का येथेच राहू?" विश्वासघातकी मानसिंगाने अुत्तर दिले, "थोडा वेळ वाट पहा, लवकरच मी आपणाला काय ते कळवीन. मी परत येईपर्यंत माझा हा वाटाड्या घेऊन जातील तेथे आपण लपून रहा." मानसिंग अिंग्रजांना शरण गेला होता तरी त्याच्यावर तात्यांचा विश्वास होता. म्हणून ते मानसिंगाच्या वाटाड्यामागोमाग गेले आणि त्याने दाखविलेल्या स्थळी विश्रांतीसाठी राहिले. तिसऱ्याच दिवशी मध्यरात्री, अनेक रणांगणात नि चकमकीत अिंग्रजांना नामोहरण करणारा, हजारो मैलांची दौड करून अिंग्रजांना दमविणारा तो मराठी वाघ, तात्या, अेका देशबांधवाच्या विश्वासघाताने, झोपेत असतानाच पकडला गेला! तात्यांनी डोळे अुघडले तोच त्यांना समजले की, आपण अिंग्रजांचे कैदी झालो आहोत!

तो दिवस ७ अप्रिल १८५९ चा होता. विश्वासघाताच्या सापळ्यात तात्या अडकला. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच जनरल मीडच्या सिप्री येथील छावणीत त्याला कडक बंदोबस्तात ठेवण्यात आले. तेथे त्याच्यावर कोर्टमार्शल भरण्यात येऊन अिंग्रजांविरुद्ध युद्ध पुकारण्याचा आरोप तात्यावर ठेवला गेला. बुधवारी त्या आरोपांना अुत्तर देताना तात्याने सांगितले की, "मी जे जे कृत्य केले ते ते माझ्या मालकांच्या हुकमाप्रमाणे केले. काल्पीपर्यंत मी नानासाहेबांच्या हुकमाप्रमाणे वागलो, त्यानंतर रावसाहेबांच्या. न्यायानुसार दिलेली लढाई नि चकमकी सोडून, मी अथवा नानासाहेबांनी अेकाही युरोपियन पुरुषाचे, स्त्रीचे वा बालकांचे निरर्थक रक्त सांडले नाही अथवा कोणाला फासावर चढविले नाही. ह्या पलिकडे ह्या खटल्यात मला अधिक काही सांगावयाचे नाही. अिंग्रजांच्या विशेष विनंतीनंतर तात्यांनी क्रांतीच्या प्रारंभापासूनची विश्वासनीय, महत्त्वाची नि थोडक्यात तारखेनुसार माहिती दिली आणि ती अिंग्रजांच्या मुनशीने लिहून घेतली. ह्या रोजनिशीवर आणि वर दिलेल्या आपल्या कबुली जबाबावर तात्याने वळणदार अिंग्रजी अक्षरात Tatia Tope अशी सही केलेली आहे. विचारलेल्या सर्व प्रश्नांना तात्यांनी हिंदीत अुत्तरे दिली. ती अुत्तरे थोडक्यात, सरळ नि खणखणीत होती. त्यांना अिंग्रजीत कोणी प्रश्न विचारला तर तात्या गंभीरपणे अुत्तर देत 'मालूम नाही.' तीन दिवस तात्यांची चौकशी चाललेली होती. नेटिह लोकांचे थवेच्या थवे तात्यांना पाहण्यासाठी लोटत असत; पण सर्वांनाच परवानगी मिळत नव्हती. ज्यांना तात्यांना पाहण्याची परवानगी मिळे ते भक्तीने नि प्रेमाने त्यांना

वंदन करीत. अंग्रजांनी जेव्हा त्यांना कळविले की, “तुमची न्यायालयीन चौकशी चालू होईल. आपल्या बचावासाठी पुरावा गोळा करा.” तेव्हा तात्यांनी अुत्तर दिले. “मी पूर्णपणे जाणून आहे की, ब्रिटिश सत्ता अुखडून देण्यासाठी मी लढलो असल्याने मला मृत्यु पत्करावा लागणार आहे. त्यासाठी मला कोणत्या न्यायालयाची आवश्यकता वाटत नाही आणि त्यांच्या कोणत्याही कामकाजात मी भागही घेणार नाही.” हातबेड्यांनी जखडलेले आपले हात अुंच करून तात्या पुढे म्हणाले, “ह्या हातकड्यांतून मुक्त होण्याची अेक आशा आहे. तोफेच्या तोंडी किंवा फाशी जाअून मी ह्यातून सुटू शकेन. पण मला अेक गोष्ट सांगावयाची आहे. माझ्या ग्वाल्हेर येथे राहणाऱ्या वडिलांचा आणि माझ्या कुटुंबियांचा माझ्या कोणत्याही कृत्याशी काही संबंध नसल्याने, माझ्या ह्या कृत्यासाठी माझ्या वृद्ध वडिलांना वा कुटुंबियांना त्रास देअू नये.

चौकशीचे नाटक संपले. तात्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. आणि दुपारी चार वाजता त्यांना फाशीकडे नेण्यात आले. त्यांच्या भोवती तिसऱ्या बंगाल युरोपियन पलटणीचा पहारा होता. फाशीच्या स्थानी तात्या पोचले तेव्हा ते सैनिक त्यांच्या भोवती चतुष्कोण करून अुभे राहिले. त्यांच्यामागे नेटिव्ह पायदळ ३ घोडेस्वार नि अनेक प्रेक्षक अुभे होते. खेडेगावांतील अनेक शेतकरी तात्यांना पाहण्यासाठी जमलेले होते. तात्यांनी पुन्हा विनंती केली की, आपल्या वृद्ध वडिलांचा छळ करण्यात येअू नये, शिक्षा सुनावण्यात आली. तात्यांच्या पायातील बेड्या काढल्या नि तात्या शूरासारखे सरळ पावले टाकीत फासापर्यंत गेले. सरळ शिडी चढून वर फळीवर अुभे राहिले. जणू काय ते सभास्थानी स्वागतार्थ अुभारलेल्या व्यासपीठावरच चढत होते. रिवाजाप्रमाणे जेव्हा फाशी देणारे मांग तेथे तात्यांचे हात नि पाय बांधण्यासाठी पुढे सरसावले तेव्हा तात्या स्मित हास्य करून, “ह्यांची काही आवश्यकता नाही” असे म्हणाले आणि लगेच त्यांनी स्वतःचे हातांनीच तो फास अेखाद्या हाराप्रमाणे आपल्या गळ्यात घालून घेतला. फळी दूर झाली! फास आवळला गेला! आणि त्या हिसक्यासरशी - तात्या टोपे, पेशव्यांचा अेकनिष्ठ सेवक, १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचा नायक, हिंदुस्थानचा देशवीर, धर्मरक्षक, अभिमानी नि प्रेमळ सेनापती तात्या टोपे यांचे मृत शरीर अंग्रजांनी अुभारलेल्या फासावर लटकू लागले. तो फास रक्ताने भिजला आणि देश अश्रूंनी ओला चिंब झाला! देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अत्यंत कष्ट सोसले, हाच त्यांचा अपराध होता! देशद्रोही विश्वासघातक्यांचा दुतोंडी चालीचे हे बक्षीस त्यांना मिळाले! आणि त्याचा शेवट?- अेखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणे अंग्लिशांनी त्यांना फासावर लटकविले! तात्या! तात्या! ह्या असल्या दुर्दैवी देशात तुम्ही कशाला जन्म घेतलात? ह्या नीच महामूर्ख नि विश्वासघातकी लोकांकरिता तुम्ही कशाला लढलात? तात्या, आपणासाठी आज आम्ही जे अश्रू ढाळीत आहोत ते आपणास दिसतात का? ह्या दुर्बळांच्या अश्रूसाठी आपण रक्त सांडावे!- खरोखर कसला हा महागडा सौदा!!

तात्यांचे शरीर तेथे फासावर लटकत असलेले पाहून ते शूर अंग्रज आपल्या पराक्रमाविषयी समाधान पावून गर्वभराने तेथून निघून गेले. सायंकाळपर्यंत तात्यांचा मृतदेह तेथे तसाच टांगलेला होता. तेथील पहारेकरी दूर होताच युरोपियन प्रेक्षकांमध्ये तात्यांची पवित्र आठवण म्हणून त्यांच्या केसांची झुलपे मिळविण्यासाठी त्यांच्यात चढाओढ लागली!

१८५७ च्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धातील होमकुंडात तात्यांची ही शेवटची आहुती पडली!

तो भयंकर ज्वालामुखी-ज्याच्या विस्तीर्ण मुखातून क्रोधाविष्ट होअून मासांचे, रक्ताचे, प्रेताचे, विजांचे वादळांचे, आणि रसरसणाऱ्या लाव्हारसाचे कल्लोळावर कल्लोळ बाहेर पडत होते- तो ज्वालामुखी पुन्हा अेकवार आपले तोंड मिटवू लागला; त्याचा तप्त लाव्हा थंड होअू लागला! त्यांच्या तरवारीप्रमाणे तळपणाऱ्या जिद्धा पुन्हा म्यानांत कोषबद्ध झाल्या, त्याच्या लकाकणाऱ्या विजा, कानठळ्या बसविणारे गडगडाट, झंझावात, त्याच्या भयंकर हालचाली, प्रचंड अुलथापालथी-सर्व काही जादुगाराच्या पोतडीत शिरल्या आणि अदृश्य हवेत विरून गेल्या. ज्वालामुखीने पडलेली प्रचंड भेग मिटली गेली, नि त्यावर पुन्हा हिरवेगार गवत अुगवू लागले; त्यावर शेतीची लागवड चालू झाली, शांतता, सुरक्षितता नि प्रेमभाव पुन्हा नांदू लागला, आता ज्वालामुखीचा पृष्ठभाग अितका मअू आणि हसरा दिसू लागला की, त्याच्याच पृष्ठभागाखाली अेखादा भयानक ज्वालामुखी असेल याची कोणास शंकासुद्धा येणार नाही!

प्रकरण तिसरे

समारोप

आता ज्वालामुखी तात्पुरता थंड झाला आहे! तथापि वाचक आम्हांस विचारतील की, फिरोजशहाचे नि रावसाहेबांचे पुढे काय झाले?

तात्या सोडून गेल्यावर रावसाहेब अत्यंत बेहोष होऊन अेक महिनाभर लढत राहिले नि शेवटी गुप्तपणे अरण्यात निघून गेले. तीन वर्षांच्या अज्ञातवासानंतर तेही पकडले गेले आणि कानपूर येथे ता. २० ऑगस्ट १८६२ रोजी त्यास फासावर चढविण्यात आले. फिरोजशहा सुद्धा वेषांतर करून भटकत राहिले होते नि सुदैवाने शेवटी ते हिंदुस्थानबाहेर निसटू शकले आणि पर्शियात करबेला येथे जाऊन राहिले.

येथवर १८५७ च्या क्रांतियुद्धाची चर्चा वारंवार केली गेलीच आहे. त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यापैकी अेक प्रमुख प्रश्न क्रांतियुद्धाची सर्व सिद्धता पुरी होण्यापूर्वीच अकस्मात लवकरच क्रांतीचा अुठाव झाला का? ह्या प्रश्नांचे अुत्तर स्पष्ट आहे की, नाही! तसे झाले नाही. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात जेवढी पूर्व तयारी झालेली होती तेवढी तयारी कित्येक विजयी झालेल्या क्रांतीचे वेळीही झालेली नव्हती. शिपायांच्या पलटणीमागून पलटणी, राजेरजवाडे, प्रचलित सरकारचे वरिष्ठ अधिकारी, पोलीस, मोठमोठी शहरे, सर्व अेका पाठोपाठ अुठावाची वचने देत असता कोण बंडाला तत्काल प्रारंभ करणार नाही? शिवाय, बहुतेक प्रसंगी सुरवातीलाच अडचण असते. अेकदा आरंभ झाला की, सर्व देश आपोआप अुठतो. हा अनुभव विचारात घेतला तर हे स्पष्ट होतील की क्रांतिकारकांच्या पुढाऱ्यांनी अुगाच घाडी केली नव्हती. अुलट असे म्हणावे लागेल की, अितकी अनुकूल परिस्थिती असताना अुठाव करण्याचे धाडस ज्यांना होत नाही ते क्रांतीचा अुठाव कधीही करू शकणार नाहीत!

मग प्रश्न पडतो की, त्यांचा पराभव का झाला? ह्या ग्रंथात वेळोवेळी त्या त्या ठिकाणी अनेक किरकोळ तत्कालिक कारणे सांगितली आहेतच. पण मुख्य कारण दिसते, ते असे की, ह्या क्रांतीसाठी विघातक भागाची जरी व्यवस्थित आखणी केली होती तरी त्यानंतर अुत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितीमध्ये कसे वागले पाहिजे याविषयी विधायक, आकर्षक नि सुव्यवस्थित आखणी केली गेली नव्हती. अिंग्रजी सत्ता अुखडून नष्ट करावी यावर सर्वांचे अेकमत होत; पण त्यानंतर काय? पूर्वीचीच ती परस्परविघातक भांडणे, पुन्हा तेच मोगल, तेच मराठे, आणि तीच जुनी भांडणे- आणि अशा परिस्थितीला कंटाळूनच वेडाच्या झटक्यात परक्या शत्रूंना आत घेण्याची तीच जुनी पद्धत अवलंबावयाची असेल तर आपले रक्त व्यर्थ कशाला सांडावयाचे असे सर्व साधारण जनतेला वाटू लागल्यास नवल काय! त्यामुळे झाले काय, की क्रांतीचा विघातक भाग तेवढा यशस्वीपणे पार पडला; परंतु नंतर जेव्हा विधायक राजवटीचा प्रश्न अुत्पन्न झाला तेव्हा आपापसातील मतभेद, परस्परांविषयी वाटणारी भीती आणि आत्मविश्वासाचा अभाव हे सर्व दुर्गुण अुफाळून आले. क्रांतीनंतर जर लोकांच्या कल्पनेला नि विचारांना पटेल असा आकर्षक कार्यक्रम ठेवण्यात आला असता तर क्रांतीनंतर होणारी स्वातंत्र्यवाढीची विधायक वृत्ती बळावून प्रारंभाप्रमाणेच क्रांतीचा शेवटही यशस्वीपणे सिद्धीस गेला असता.

पूर्ण संहारानंतर निर्मिती चालू होते, दुष्टांच्या निर्दालनानंतर चांगली राजवट चालू करता येते, येवढे जरी ह्या लोकांनी नीट लक्षात ठेवले असते तरीही क्रांतीचा विजय झाला असता. नव्या निर्मितीचा विचार तर दूर राहिला, पण ती जनता परकीय राजवटीचा विनाशही पूर्णपणे करू शकली नाही! याचे कारण अुघड आहे की, ह्या देशातून विश्वासघात आणि भीरुता हे दोन महान दुर्गुण अजून पूर्णांशाने नष्ट झाले नव्हते. पराभवाचे मुख्य कारण म्हणजे ज्या लोकांना पूर्वीच्या कोणत्याही स्वदेशी राजवटीपेक्षा परकीय अिंग्रजांची राजवट ही अधिक वाअीट आहे हे कळलेच नाही आणि

ज्यांच्या अंगी स्वदेशी बांधवांविरुद्ध परक्याना साहाय्य नाकारण्याअितकी देशभक्ती नि प्रामाणिकपणा नव्हता त्या लोकांनी केलेला स्वदेशबंधूशी विश्वासघात!¹

आणि म्हणूनच ह्या पराजयाचे सर्व पाप असल्या विश्वासघातक्यांच्याच कपाळी फुटते! जर त्यांच्यापुढे स्वच्छ आणि आकर्षक ध्येय ठेवले गेले असते तर हेच विश्वासघातकी देशभक्त बनले असते. कारण देशभक्तीच जेव्हा मिळकतीची नि लाभदायक वाटू लागते तेव्हा लज्जास्पद नि धोकादायक विश्वासघात आपण होऊन कोण करण्यास धजेले? विश्वासघातात विशेष गुण काही नसतो. स्वराज्यापेक्षा परकीय सत्ता अधिक वाअीट नि घातक असते हे लक्षात घेऊन त्यानुसार वर्तन करणाऱ्या वीरांना अज्जल श्रेय लाभते मग ते स्वराज्य लोकमतानुसार चालणारे असो (Democratic), राजमतानुसार चालणारे असो (Monarchical) किंवा अनायकानुसार चालणारे असो (Anarchical), स्वातंत्र्याची अभिलाषा केवळ देश संपन्न नि सुखी व्हावा येवढ्यासाठी नसते तर स्वातंत्र्यातच आत्म्याला खरे समाधान प्राप्त होते; नफ्यातोट्यापेक्षा स्वत्वाची भावनाच महत्त्वाची असते. पारतंत्र्याच्या सोनेरी पिंजऱ्यापेक्षा जंगलात असलेले स्वातंत्र्यच शतपट श्रेष्ठ होय! सुभाषितकार म्हणतात-

फळे मधुर खावया असती नित्य मेवे तसे।

हिरेजडित सुंदरी कनक पंजरीही वसे।।

अहर्निश तथापि तो शुक मनात दुःखे झुरे।

स्वतंत्र वनवृत्तीच्या घडी घडी सुखाते स्मरे।।

ज्यांना हे स्वातंत्र्याचे तत्त्व समजले, स्वधर्माकरिता नि स्वदेशाकरिता ज्यांनी आपले कर्तव्य पार पाडले, स्वधर्म नि स्वराज्यासाठी ज्यांनी आपल्या तरवारी अपसल्या, आणि कदाचित जयासाठी नाही पण कर्तव्यबुद्धीने ज्यांनी मरणही पत्करले, त्यांची नावे चिरंजीव राहोत! त्यांना शतशः सहस्रशः प्रणाम असोत! केवळ मतभेदाने नि अस्थिर बुद्धीने ज्यांनी वर अल्लेखिलेल्या वीरांना सहकार्य केले नाही त्यांची देशाला आठवणही राहणार नाही. त्यातूनही भयावह प्रकारे जे प्रत्यक्ष शत्रूलाच जाऊन मिळाले नि स्वदेशबंधूशीच शत्रूसह लढले त्यांचा शतशः नव्हे सहस्रशः धिक्कार करावा तेवढा थोडाच होणार आहे! १८५७ ची क्रांती म्हणजे हिंदुस्थानची अक्याच्या, स्वातंत्र्याच्या

¹ "Yet it must. be admitted that, with all their courage, they (the British) would have been quite exterminated if the natives had been all and altogether hostile to them. The desperate defences made by the garrisons were no doubt heroic, but the natives shared their glory, and they by their aid and presence rendered the defence possible. Our siege of Delhi would have been quite impossible, if the Rajas of Patiala and Jhind had not been our friends and if the Sikhs had not recruited in our battalions and remained quiet in the Punjab. The Sikhs at Lucknow did good service and in all cases our garrisons were helped, fed and served by the natives, as our armies were attended and strengthened by them in the field. Look at us all, here in camp at this moment, our outposts are native troops, natives are cutting grass for our horses and grooming them, feeding the elephants, managing the transports, supplying the commissariat which feeds us, cooking out soldiers food, cleaning their camp, pitching and carrying their tents, waiting on our officers and even lending us their money. The soldier who acts as my amanuensis declared that his regiment could not have lived a week but for the regimental servants, Doli bearers, hospital men, and other dependents. Gurkha guides did good service at Delhi and other dependents. Gurkha guides did good service at Delhi and the Bengal artillerymen were as much exposed as the Europeans." -Russell's My Diary in India.

नि जागृत जनशक्तीच्या दिशेने कितपत प्रगती झाली आहे हे पारखून पाहण्याची अेक कसोटीच होती. ३अपयशाचा दोष ज्यांनी देशाला पारतंत्र्यात ढकलले अशा नामर्द, आळशी नि विश्वासघातकी लोकांवरच येतो. परंतु स्वतःच्या अुष्ण रक्तात ज्यांनी आपल्या तरवारी बुचकळून काढल्या, क्रांतीच्या त्या नाट्यप्रयोगात अग्निमंचकावर धीटाअीने प्रवेश केला आणि साक्षात मृत्यु पुढे अुभा असता त्याची पर्वा न करता जे त्या मृत्युमुखातही थयथय नाचले, त्यांना दोष देअून कोणीही आपल्या जीभा विटाळू नयेत! ते वेडे नव्हते; ते अुतावीळही नव्हते, झालेल्या पराजयात त्यांचा कोहीही भाग नव्हता; ते अविचारी नव्हते आणि म्हणून त्यांना दोष देमे केव्हाही अुचित होणार नाही. त्यांनी मारलेल्या हाकांनीच हिंदमाता आपल्या गाढ झोपेतून जागी झाली आणि आपले पारतंत्र्य नष्ट करण्यासाठी ती धावून गेली. पण जेव्हा तिच्या काही सुपुत्रांनी जुलुमाच्या टाळक्यावर जबरदस्त प्रहार केला तेव्हाच, दुर्दैवाने तिच्याच काही कुपुत्रांनी तिच्या हृदयात खंजीर खुपसला! ती जखमी हिंदमाता जमिनीवर पुन्हा कोसळून पडली! आता तिच्या दोन पुत्रांपैकी कोण क्रूर, विश्वासघातकी नि तिरस्करणीय आहे? कोण वीर, साहसी, देशभक्त नि आदरणीय आहे?

दिल्लीचा बादशहा बहादुरशाहा हा अेक कवी होता. क्रांतियुद्ध अगदी अैन रंगात असतानाच त्याने अेक गझल रचला होता, त्याला कोणीतरी विचारले की-

**दुमदुमाये दम नही अब खैर माँगो जान की
अय जफर अब ठंडी हुआ समशेर हिंदुस्थानकी**

“दिवसेंदिवस नि प्रतिक्षणी तू थकत चाललेला आहेस, तेव्हा हे बादशाह, आता अिंग्लिशांपुढे पदर पसरून प्राणांची भीक माग. कारण आता हिंदुस्थानची तरवार कायमची बोथट नि थंड झालेली आहे!”

असे सांगतात की, त्याला अुत्तर देताना बादशहा म्हणाला-

**गाझियोमें बू रहेगी जबतलक अीमानकी
तब तो लंडन तक चलेगी तेग हिंदुस्थानकी**

‘आमच्या वीरांच्या अंतःकरणात स्वत्वाचा आत्मविश्वास नि देशभक्तीचा बिंदु शिल्लक असेल तोवर हिंदुस्थानची तरवार धारदारच राहील आणि अेक दिवस असा येअील की ती प्रत्यक्ष लंडनचे दरवाजे ठोठावील!’

2

“Among the many lessons the Indian mutiny conveys to the historian, none is of greater importance than the warning that it is possible to have a revolution in which Brahmins and Sudras, Hindus and Mahomedans, could be united against us, and that it is not safe to suppose that the peace and stability of our dominions, in any great measure, depends on the continent being inhabited by different religious systems for they mutually understand and respect and take part in each other’s modes and ways and doings. The mutiny reminds us that our dominions rest on a thin crust ever likely to be rent by titanic fires of social changes and religious revolutions.”

--Forrest’s Introduction.